

En skildring av

TIDIG MEDELTID och sen järnålder

Lars Bägerfeldt

Tillägnad
Katarina, Josefin och Johan

Omslagsbild: Tidigkristen gravhäll från Varnhem i Västergötland.

© Lars Bägerfeldts förlag.
Falköping 2004.

ISBN 91-88418-02-2

Innehåll

TIDIG MEDELTID.....	7
SAMHÄLLET	7
Rike blir stat.....	7
Svea rikets vagga och Svea statens vagga	8
Folkungar eller folkungapartiet	9
Population.....	9
Pest	10
Klimat	10
ÄTTEN.....	10
Ätter.....	10
Storfamilj.....	12
Hierarki.....	12
Personnamn	13
VÄRLDSLIGA TITLAR.....	16
Konung	16
Jarl, och herse och länderman.....	17
Thegn och dräng, rink och karl.....	18
Hird, huskarlar	18
Thol.....	18
Bonde.....	18
Bryte	19
Kansler, marsk och drott.....	19
Riddare	19
Riksråd.....	20
KRIG.....	20
Varjager	20
Rytteri	20
Korståg i Norden	21
Korstågen mot det heliga landet och korstågsskatter	22
Sold.....	22
RELIGION.....	22
Vi	22
Hov, harg, gode, gydja och diser	22
Disting och riksblot.....	24
Kyrka	24
Krypta	26
Klerk	26
Präst och biskop.....	27
Ärkedjåkne och prost.....	28
Kaniker	28
Legat	28
Abbot och abbedissa.....	29
Celibat och fasta	29
Klosterordnar och konvent.....	29
S:t Augustinus ordensregel	30
Benediktinorden.....	30
Cisterciensorden	30
Dominikanorden	33

Franciskanorden.....	33
Johannitorden.....	34
Tyska orden	35
Helgeandsorden	35
Domkapitel	36
Kyrkmässa	36
Tidegård i kyrka och kloster	36
Predikan.....	37
Avlat	37
Helgon	38
Pilgrim	41
Kalendarium	42
Reliker	43
Dop och namngivning.....	43
Äktenskap och vigsel.....	44
Påvligt godkännande till närbesläktat äktenskap	45
Död och begravning.....	46
Klosterrov	48
RÄTTSVÄSENDET.....	49
Ärekränkning och samarbete	49
Ting.....	49
Alla Svears ting, Alla Götars ting och Samting	50
Lagman	50
Landskapslagar	50
Kung Eriks lag.....	51
Björköarätt	52
Erikskatan	52
Jordaköp	52
Skafthållning.....	52
Fästning	53
Böter	53
LAND OCH GÅRD	54
Gård	54
Sätessgård.....	54
Högsäte	55
Frälse	55
Jordägandet.....	56
Mått på åkrar och gårdar.....	56
Skifte.....	58
Allmänning	60
Avkastning.....	60
Hund och hundare.....	60
Primärenheter – ensamgårdar	61
Antalet gårdar och byar	62
Tun och Husby, samt ledung	63
Hamna.....	64
Indelning i häradar.....	65
Bo-indelningen i Västergötland	66
SKATTER	66
Jordaskatter	66
Utskylder, gengård, skeppsvist och ledungslame	67
Allmänningsöre	67
Spannskatt eller spannamale.....	68

Ättargäld eller vitespenningar.....	68
Tionde.....	68
Landbo och avrad	68
Peterspenning.....	69
HANDEL OCH MYNT	69
Mynt	69
Arabiska mynt.....	70
Bysantinska mynt	70
Tyska, franska, engelska, irländska mynt och sceattas	71
Hedebymynt och Birkamynt.....	71
Svenska mynt.....	71
Danagäld.....	71
Marknad, köping och birka.....	72
Stad.....	73
Gille och felaga.....	74
Borgar.....	74
Mark, öre och örtugar	75
Myntverkstäder.....	75
Taxa, värdörar.....	75
Lön.....	76
Färger och färgning.....	76
ORTNAMN	78
-arv / -arve	78
-bo.....	78
-boda.....	78
-bol.....	78
-by.....	78
-böte.....	78
-hem.....	79
-hester	79
-holm.....	79
-land.....	79
-lösa	79
-mark.....	80
-måla.....	80
-rud	80
-rum	80
-set / -säter	80
-stad	81
-toft (-tomt).....	81
-torp	81
-tun.....	82
-vi.....	82
-vin / -ene.....	83
-åker.....	83
SVEAR OCH GÖTAR	83
Svear	83
Götar	84
Landskap och stift.....	84
Uppland	85
Tiundaland.....	86
Attundaland	86
Fjädrundaland.....	86

Småland	87
Namn på andra länder	87
JÄRNÅLDERN	88
ALLMÄNT	88
Periodindelning	88
Järn	88
Klimatförsämring	90
GÅRDEN	90
Bebyggelse i Mälardalen	90
Södermanlands skeppslag och ledungsflottan	91
Hus	91
Den stora ödeläggelsen	92
Ägandet	93
Jordbruk	93
Inhängnader och röjningsrösen	93
Ensamgårdar och byar	94
Jordbrukets förändring	94
Husdjur och odling	95
Gravar	96
Stensättning	98
Kammargrav och båtgrav	98
Rest sten	100
Domarring	100
Skeppssättning	100
Treudd	101
Järnåldersdös	101
Hög och höggravfält	101
Vendel och Valsgårde	101
Befolkningsberäkning	103
FÖREMÅL	103
Vapen, vapenoffer, kultvagnar och fornborgar	103
Vapenoffer	105
Kultvagnar	106
Fornborgar	107
Dräkter och smycken	108
Spännen eller fibulor	109
Guld och silver	110
Djurornamentik och efterföljande stilar	113
Runstenar	115
Bildstenar	116
RESOR	117
Handel, import och export	117
Söderut - Romare	117
Österut - Ruser, byzantinier och araber	118
Västerut - franker, tyskar, engelsmän, skottar och irländare	118
Folkvandringar runt 400-talet	119
Viktiga händelser i början av 500-talet	123
Kolonisation	123
Vikinger och varingar	125

TIDIG MEDELTID

SAMHÄLLET

Rike blir stat

Under 1100- och främst 1200-talet skedde mycket stora förändringar i den svenska samhällsorganisationen. Senast från en tidig del av järnåldern hade de skandinaviska länderna varit riken eller hövdingedömen, men omvandlats till stater under en tidig del av medeltiden. Skillnaden var enorm. Fortidens riken utgick från ätter som var självstyrande både juridiskt, religiöst och ekonomiskt. Det som förenade dem med andra ätter var det gemensamma intresset av försvar, varför kungens främsta uppgift var att leda styrkorna i anfall och försvar som en enväldig överbefälhavare. Därtill var kungen ordförande i folkförsamlingarna, dit alla fria män hade tillträde och där man endast tog upp gemensamma frågor. Enligt uppgift lyssnade man mer till den som hade goda råd än till någon med enbart rang och rikedom. I detta system blev så gott som alla hövdingar och kungar, och senare biskopar, valda av folket. De krig som bedrevs syftade dels till att träna sina egna styrkor, och dels för att kuva grannfolk och få dem att betala skatt, men inte att försöka krossa och utrota fiender. Riket var förhållandevis hårt sammanhållet, dock med undantag av områden och andra länder som blivit kuvade, och dess styrka var dess flexibilitet eftersom alla viktiga beslut avfattades på folkförsamlingen.

När staten växte fram både som ett alternativ och ett samhällsideal i Sverige runt 1100-talet, vilket bland annat kyrkan och somliga kungar förordade, inleddes förändringarna. Istället för att ätterna beskyddade individerna och var deras trygghet och garanti för säkerhet, ställde kungen upp som en slags fredsfurste och ville garantera samma egenskaper. Därmed kunde ätternas makt och kontroll över individerna raseras och omintetgöras. Individen var inte längre skyddad av ätten, och skulle plötsligt ställas till svars inför tinget i varje brottsmål. Ätten urgamla rätt att själv hantera alla brott som skedde inom ätten, samt att ha företräde att först försöka lösa alla brottsmål mot annan ätt var borta. I dess ställe kom landskapslagarna som i allt högre grad gjorde alla individer formellt sett lika inför kungen och lagen, såvida inte kungen gav nåd. På samma sätt var alla tvungna att anamma samma religion och bara hålla sig till kristendomen. Tidigare kunde man ha vilka husgudar som helst, men i häradet eller i landskapet förekom gemensamma gudar som hyllas på de offentliga tillställningarna. Därtill fråntogs ätten ansvaret att utse rätt äktenskapspartner till sina släktingar, och kyrkan såg till att det räckte med att brudparet själva sade sitt ja för att ett äktenskap var möjligt, såvida inget äktenskapshinder förelåg. Utöver detta blev skatter fastlagda och årliga,

till skillnad från tidigare då man frivilligt sköt till de medlen till hövdingar och kung för att försvaret och offerbloten skulle kunna upprätthållas. I gengäld behövde inte lika många ur befolkningen ställa upp för landets försvar, eftersom skatterna bland annat används till legosoldater och borgbyggande. Statens styrka låg i händerna på de som styrde, och inte hos folket som på rikets tid.

Rikets sammanhållande kraft bestod av en gemensam önskan att försvara sig och sin egendom. Enda vägen dit var via samförstånd och välvilja. Alla former av konflikter var ett hot mot hela rikets grundvalar, och måste undanröjas. Likheten med moderna maffiafamiljer som somliga gjort, stämmer visserligen rörande klanindelningen av ett samhälle. Men det stämmer inte alls i övrigt eftersom ätternas mål var att ständigt nå fram till konsensus eller endräkt. Det var bara möjligt om varje individ minskade sina egna åsikter och i första hand lät folkförsamlingens röst och i andra hand lät ättens mening få vara rådande.

Den stenkilska kungaätten liksom den sverkerska, gjorde allt de kunde för att så snabbt och effektivt som möjligt göra om landet till en stat. Samtidigt motverkades deras arbete så mycket som möjligt av den erikska kungaätten samt bjälboätten (även kallad folkungaätten). Vid sidan av de sistnämnda fanns en sammanslutning av rikets stormän som kämpade emot, och de kallades för folkungar. Överraskade nog valde Birger jarl att byta sida och blev en stark förkämpe för att slutföra övergången till en stat. Det blev dock i praktiken hans son Magnus ladulås som genomförde de reformer som slutgiltigt såg till att Sverige aldrig mer skulle kunna vända tillbaka och bli ett rike eller hövdingedöme igen.

Svea rikets vagga och Svea statens vagga

Sveastaten växte fram genom bland annat de samhällsförändringar eller nya etableringar av kyrka och kloster etc., som främst Stenkil, Inge d.ä., Sverker d.ä., Karl Sverkersson, Sverker Karlsson, Birger jarl och Magnus ladulås genomdrev. Alla dessa utom Stenkil hade starka anknytningar till Östergötland. Stenkil och Inge d.ä. hade band till Västergötland, där också Birger jarl tycks ha uppehållit sig en hel del. Magnus ladulås däremot far runt i riket på ett sätt som vi inte kan se hos de tidigare regenterna. Det innebär att en stor del av reformerna som ger upphov till sveastaten kommer från Östergötland. Å andra sidan kan man peka på att Olof skötkonung stod för de första ansatserna genom att bilda Skara stift, ett arbete som Stenkil och Inge d.ä. sedan försökte fortsätta från Västergötland.

Granskar vi förhållandet före sveastatens framväxt, finner vi ett rike vars ursprung kan vara mångtusenårigt. Här var alla ätterna formellt sett likställda med varandra, även om deras gemensamma förmögenhet kan ha varierat högst betydligt sinsemellan. Det som stod över detta var den gemensamma kulten eller riksblotet vid hednatemplet var 8:e år i Uppsala i Tiundaland (Gamla Uppsala i nuvarande Uppland), samt kungens roll som

överbefälhavare för folkarmén. För att kunna garantera medel och kost till kungens härstyrka hade 8 stora gods lagts direkt under Uppsalas hednatempel, och avkastningen från dem fick användas fritt av kungen för sina behov. Dessa gods kallades Uppsala öd (=rikedom) och låg allesammans i Västergötland. Enligt Snorre Sturlasson var det Yngve Frej som för nästan två tusen år sedan dels lät bygga hednatemplet, och dels skänkte godsen till templet för att vara en ekonomisk garanti för härstyrkan i all framtid. Möjligen är det av den orsaken som de flesta indikationer på kunglig närvaro finns i Mälardalen och i Västergötland men inte alls i samma omfattning i andra landskap.

Folkungar eller folkungapartiet

Denna sammanslutning av stormän, från företrädesvis Uppland men även andra delar av landet, kämpade under 1100- och 1200-talet mot de förändringar som medförde att Sveriges samhällsskick blev en stat. Statens ideal var en stark kung som styrde landet med hjälp av ett riksråd och ämbetsmän i olika positioner och befattningar, vilka kontrollerade landet och kunde skriva lagar och hade beslutanderätt i samtliga frågor som inte var knutna till religionen. Dylika frågor styrdes ytterst av påven, men i praktiken av biskopar, präster och ordenssällskap. Genom uppkomsten av ett andligt frälse 1200, och ett världsligt frälse 1280 hade det mesta av landets gamla samhällsstruktur förändrats. In i det sista kämpade folkungapartiet för att bibehålla folkets rätt till kungaval och biskopsval, rätten att avsätta en kung, och ättens autonoma ställning där kungen var ätternas tjänare och inte tvärtom. Man ville också gynna de svenska handelsmännen och yrkade på fri marknadsrätt, samt fortsatt expansion österut i avsikt att stärka de egna familjernas krigare och positioner i krigsmakten, och för att inbringa mer skatt från de kuvade länderna. Staten som trots motståndet växte fram som ny samhällsordning, ville minska marknadsplatserna och ersätta dem med ständer för att öka myndighetens kontrollmöjligheter. Därtill ville staten avskaffa folkarméer, som ledungsflottan, för att delvis ersätta dem med utländska legosoldater och fasta borgar som kunde kuva såväl det egna landets bönder som aristokrater. Dessutom skulle inte bara de kuvade och underlydande länderna betala skatt, utan alla i samhället utom de som ingick i frälset. Bland förespråkare för folkungapartiet märks den erikska kungaätten samt bjälboätten (även kallad folkungaätten), men med undantag av Birger jarl. Han verkade för en stat, tillika med den stenkilska och den sverkerska kungaätten. Begreppet folkungar användes av sin samtid för att beteckna just detta parti, men aldrig någonsin för att syfta på bjälboätten (eller folkungaätten).

Population

Före digerdöden i mitten av 1300-talet var befolkningen i det dåvarande svenska riket c:a 650.000 personer. Befolkningsökningen under årtusendet dessförinnan bör ha varit låg.

Pest

Denna epidemiska sjukdom gav upphov till svullnader och bölder ibland annat lymfkörtlarna i armhålorna, och hade 50 % dödlighet. Om den angriper lungorna har den 100 % dödlighet. Smittan kom en bacill som överfördes från loppor till råttor. När råttorna dog i stort antal, flyttade lopporna 3-10 dagar senare till människor. Pestepidemier är kända redan från 200-talet i Europa och sedan återkom de vid åtskilliga tillfällen.

Digerdöden i mitten av 1300-talet var en pest av detta slag. Först angreps de yngsta i samhället och sedan de något äldre och sist de allra äldsta. På så vis dog fler unga än gamla. Under den andra halvan av 1300-talet, och efter digerdöden, är fem pestepidemier kända i Norge, och på 1400-talet är åtta pestepidemier kända i Sverige. Island klarade sig från digerdöden eftersom inga skepp togs emot under dessa år. Istället härjade en pest under två år, 1402-1403, och dödade 2/3 av landets befolkning.

Klimat

Generellt sett var det varmare och torrare under perioden 900-1200 samt med milda vintrar, medan det blev kallare och fuktigare under 1200-talet. Den nådde sitt minimum 1250-1350. Klimatet blev åter igen bättre runt 1400-1550, innan det snabbt blev sämre med stränga vintrar och hög nederbörd.

I detalj kan man se att det var extremt varma och torra somrar 988-1000. Extra torra somrar inträffade 960-1000, 1020-1039, 1130-talet, från 1152 till c:a 1200, 1230-tal, 1240-tal och 1290-tal. Vintrarna däremot var milda med en periodicitet på c:a 50 år och inträffade 1130-tal, från 1170-talet till 1190-talet, från 1220-talet till 1240-talet, från 1270-talet till 1290-talet, och så vidare. Kalla vintrar inträffade 1210-1219, samt 1310-1319.

Risken för missväxt var mycket stor i Norden på 1290-talet. På Island omtalas svår hungersnöd på 970-talet och runt 1056.

ÄTTEN

Ätter

Ordet ätt betyder ursprungligen egendom, med syftning på det som en viss grupp med släktingar ägde. Senare avsågs ägarna själva och inte det som ägarna ägde. Således har alltid trälarna varit såväl ofria som utan ätt. Slakten räknades bara på fädernet, och de som var ättlingar till en viss stamfar. De

ingifta kvinnorna fick en plats intill sin make. Individerna var bundna till ätten och var först och främst ättemedlemmar, och tvingades anamma de rättigheter och skyldigheter som detta medförde. Ätten var i äldsta tid autonom, det vill säga självstyrande, både i juridiska och religiösa frågor. Alla brottsmål som skedde inom ätten kunde inte föras upp på tinget utan skulle lösas inom ätten av den man eller kvinna som hade det främsta ansvaret för de personer som vållat händelsen. Brottsmål och konflikter mellan olika ätter skulle i första hand lösas internt och om det inte gick fördes ärendet upp till tinget för prövning och dom. Ätten skapade på så vis en social och ekonomisk trygghet som byggde på att släktingar förväntades ta mer hänsyn än andra, och de var skyldiga att hjälpa varandra. I tre rättshandlingar var ätten viktig, vid fästningen då en kvinna överlämnades av en ätt och gick till en annan ätt, vid överlåtelse av arvejord, och vid förlikning efter mandrån. Den bot som erlades för mord eller andra grövre dåd, hopsamlades från hela ätten men med en halvering för varje led från den som utfört dådet, ända ner till fjärde led (syskon, syskonbarn, tremänningar och fyrmänningar). På samma sätt fördelades boten inom den ätt som blivit drabbad, men åter igen med en halvering från den som drabbats mest. Ett annat exempel som indikerar ättens betydelse är att när männen gick ut i strid slogs de uppställda släkt- och ättevis.

Bruket och kravet att kunna räkna upp sina förfäder ett visst antal generationer tillbaka visar att ätten aldrig tycks ha bott tillsammans i fasta enheter utan varit utspridda på olika gårdar. Däremot var det kändedomen om släktskapet och vad var och en av familjerna ägde som räknades in i ätten. All jord som skulle säljas hade de andra ättemedlemmarna förköpsrätt till, genom så kallad bördsrätt. Sannolikt har ätterna aldrig bott tillsammans utan alltid varit åtskilda i storfamiljer eller dylikt. Ätterna kunde benämnas efter förnamnet på en stamfar, där exempelvis sköldungarna räknade Sköld som sin stamfar. De kunde också namngivas på annat sätt.

När kristendomen infördes och det svenska samhället övergick till en stat efter centraleuropeisk modell, minskades ättens betydelse i takt med att individen ställdes som ansvarig inför kungen, ärkebiskopen och lagen. Därmed blev individen självständig och oberoende av sina släktingar i rättsliga frågor. Dock gällde bördsrätten på jord ännu några hundra år. Även den del av kyrkotiondet som avsåg fattighjälpen skulle inte samlas in utan i första hand användas direkt till de släktingar som var i nöd.

Ett annat ord för ätt är *sif* och *sve*, vilka ursprungligen betyder vi, och användes för att beteckna släktskap på olika sätt, t.ex. svåger. Men släktskap angavs också med begreppet frände, vilket dock avsåg såväl släktingar på fädernet och mödernet.

Äktenskap var inget skäl för arv, utan arvet gick alltid vidare till avkomma och ättlingar eller till förfäder eller syskon och deras ättlingar.

Storfamilj

Avser två eller flera generationer som bodde tillsammans och hade gemensam egendom, under ledning av den äldste familjefadern. Därtill kom pigor och drängar samt tjänare. Detta var allmänt i Norden under yngre järnålder och äldre medeltid. På Island finns uppgifter från denna tid som visar att storfamiljerna omfattade 40-50 personer, och uttrycker en bondearistokrati. Under medeltiden upplöstes storfamiljerna.

Husbonde eller enbart bonde kallades familjens överhuvud. Under forntiden hade han all makt i ätten eller familjen, och rådde över såväl liv som död hos familjens medlemmar.

Hierarki

Det är emellanåt en känslig fråga huruvida det hedniska samhället i Norden var hierarkiskt skiktat eller inte. Många arkeologer resonerar och argumenterar på ett sätt som förutsätter ett jämlikt samhälle utan egentlig hierarki, medan historiker och andra berörda vetenskapsgrenar oftare tar den hierarkiska skiktningen som en självklarhet. Förekomsten av särklassiga fornlämningar som kungshögar, liksom föremål av lyxkvalitet och guldfynd som räknas i kilo, indikerar på olika sätt att det fornnordiska samhället varit hierarkiskt skiktat. Till det kommer såväl den fornnordiska litteraturen som de grekiska och romerska beskrivningarna, vilka i somliga fall är bortåt 2000 år gamla, och där det upprepade gånger framgår att samhället var hierarkiskt uppdelat. Överst stod kungen och hövdingarna. Hos dem samlades krigare som både försvarade landet och anföll grannriken. Olika titlar för rang och ämbeten utvecklades tidigt. Under dem kom de vanliga bönderna, och under dem stod de ättelösa trälarna. Under yngre järnålder tycks kulten och offerbloten ha sköts av kung och vissa hövdingar, och inte av särskilda hednapräster även om förekomsten av sådana kan antydans i litteraturen. Möjligen hade de förekommit i ett tidigare skede, i likhet med druiderna hos kelterna i västra Europa.

Kungens främsta uppgifter under hednisk tid (rike eller hövdingedöme), var att tjänstgöra som överbefälhavare och leda styrka till seger, samt att vara ordförande vid de stora folkförsamlingarna. Till detta kom ibland andra uppgifter som att leda riksblotet var 8:e år. I början av medeltid övergick Sveriges till en annan samhällsorganisation (stat) efter bland annat fransk modell, och då fick kungen både beslutande uppgifter och blev samhällsledare och fredsfurste. Som sådan fick han direkt makt att skipa lagar och fälla egna domar, utan att först lyssna till folkets vilja. Han garanterade också landets invånare fred om de bara betalade skatt som han kunde använda för att exempelvis bygga borgar och leja utländska legoknektar, för att endast till begränsad del behöva använda de inhemska styrkorna.

Hövdingarnas makt var tidigare ett resultat av såväl egen duglighet som släktskap med hövdingarätter. Eftersom riket byggde på samförstånd och samarbete, till skillnad från medeltidens stat, fanns det hela tiden en kommunikation mellan de vanliga bönderna och hövdingen. Det ledde också till att var och en frivilligt sköt till de medel man kunde för att hövdingen kunde leja krigare och försvara bygden, samt bekosta hov och offerblot. När staten ersatte riket under 1100- och 1200-talet, blev hövdingarna och deras ämbeten i samhället istället beroende av kungen och hans välvilja.

Eftersom Norden inte hade något avskilt hednaprästämbe blev det heller ingen avgörande konflikt mellan de kristna prästerna och de som förestod de hedniska offerbloten eller andra ritualer som förknippades med hednagudarna. De som hade hand om den hedniska kulten hade också andra viktiga uppgifter i samhället, och blev inte ställda utanför hierarkin och de betydelsefulla uppdragen när landet kristnades.

Trälarna antas ofta ha införts i stora skaror från andra länder, så som fallet var med exempelvis romarriket. Vad som talar emot det är att romarna inte tillät sina slavar att ingå äktenskap och få barn mer än undantagsvis, och att slavar ofta fick hårda arbetsuppgifter som slet ut dem i förtid. Dessutom blev alla krigsfångar automatisk slavar varför romarna ständigt hade rik tillgång på nya slavar. I Norden däremot levde sannolikt många trälarna i familjer och fick egna barn, vilket medförde att deras antal aldrig krympte. I en del områden som Västergötland tycks trälarnas antal ha varit mycket högt, och därmed var behovet av nya trälarna nästan obefintligt. Möjligen har träldomen växt fram mycket tidigt under forntiden som ett resultat av att en viss del av den inhemska befolkningen kuvats och blivit trälarna. Trots det vet vi att ett visst antal trälarna förts till Sverige från andra länder ända fram till medeltidens början. Först år 1335 upphävdes träldomen i Sverige. De flesta blev därefter landbor (arrendebönder), vilket många av dem i praktiken varit sedan urminnes tider. Genom denna ändring fick visserligen trälarna full frihet att flytta på sig om de så önskade och om de dessutom hade förmåga att lyckas med det. De förlorade också sin forna trygghet inför sin ålderdom. Tidigare hade de stått utanför lagarna och skyddats av den familj eller ätt som ägde dem. Å andra sidan kunde inte deras ägare dräpa dem eller behandla dem efter eget sinne, utan de var även skyddade av lagarna. Orsaken till träldomens avskaffande var inte det mänskliga perspektivet, utan av rent ekonomiska orsaker. Trälarna kunde dess för innan bli fullt fria endast genom ättledning på tinget där de formellt upptogs i en ätt. Detta visar också ättens betydelse för att vara friborn och ha manhelgd, samt kunna sluta avtal och ingå i folkförsamlingen. Under kristen tid fick trälarna samma rätt till dop, vigsel och begravning på kyrkogården som alla andra i socknen.

Personnamn

Personnamnen var under forntiden ofta sammansatta och bildades av ett förled och ett efterled. Därmed följdes en urgammal indoeuropeisk tradition.

Förutom dessa namn förkom också osammansatta namn bestående av ett enda led. Med kristendomens införande inkom långsamt andra namntyper, vars namn inhämtats från bibliska historier, kyrkofädernas och helgonens levnadshistorier. Av de fornnordiska namnen är runt 1300 olika namn kända, varav ca 430 kvinnoamn. En vanlig förled är Tor, till markant skillnad från alla andra gudanamn eller teofora namn som är förhållandevis ovanliga som för- eller efterled (t.ex. alf, gud, ås, Frej, Ing, vi, ragn). Flera av de ord som användes som förled kunde också användas som efterled, och tvärtom. Antalet brukade namn sjönk drastiskt under medeltiden när de kristna namnen blev allt vanligare. Trots det fortsatte traditionen att namnge barnen efter deras förfäder. Den äldste sonen och dottern skulle i regel ha namn efter farfar och farmor, om hustrun flyttat till mannens gård. I annat fall var det efter morfar och mormor. Övriga barn kunde ibland få snarlika namn som hade samma förled eller efterled.

Betydelsen hos en del led:

namnled	betydelse
-gud, ås, ragn-	gudomlighet
-alf	vit, svan, gudomligt
-gairar / -geir	spjut
-harjar / -herr	krigare
-warjar	värja, skydda
-vard, -urd	vaktare, vårdare
-gard, -gerd	skydd, värn
-mund	beskydd
-trygg	trohet
-gunnr, -alf, -hild, -här, -vig	strid (delvis valkyrjenamn)
-leik	kämpalek
fast-, megin, -diarf, -fus, -hvat	styrka och fasthet
-mod	mod
rod-, -mar	ära och beröm
-brand	svärd
gisl-, udd-	vapen
kettil	hjälm
brynja	brynja
sig-, öj-	seger och lycka
thiud, folk	folk
-råd	den som råvar över
-vald, rik-	makt, den som har välde
-vidh	skog, träd, samt poetiskt omskrivning av krigare
-gest, -vin, -sven	gäst, vän, tjänare
-theow	tjänare
anuR	förfäder
-laibar / -leif	arv, arvinge, ättling
aud-, rik-	rikedom, ledare
björn, orm, ulf	björn, orm, varg

hrafn	corp
are, örn	örn
jor, io, ighul, hross	häst
-bjorg/-berg	berg, bärga, hjälpa
stein	sten, styrka och fasthet
hall	flat häll, sätesgårdens huvudbyggnad
vi-, ve-	kultplats
holm, iss, rann, sal	hus
ärin-	härd
kol	kol, svart
näs-, sä-, vid-, vik-	terrängbeskrivningar (näs, sjö, skog, vik)

Typiska kvinnliga namnleder

-frid	skönhet
-unn	älsklighet
-laug	hemligheter och heliga förbund
-run	hemlig kunskap
-vi	löfte
-dis, -älf	sakrala ord för kvinnor
-gård	hägnad, skydd
-borgh	bevara, skydda
-gun, -hild	strid, syftar på sköldmön som krigarideal

En del namn har förändrats mycket. Namnet Olaf härstammar från AnulaibaR, men betydelsen förfädernas arv, och skrevs Anlaf i flera fall från 900-tal och 1000-tal.

Några strödda exempel på hedniska mansnamn under yngre järnålder och tidig medeltid:

Alf, Algaut, Algisel, Alle, Alver, Agmund, Ambjörn, Anlaf, Anund, Are, Arnger, Arnljot, Asbjörn, Asgut, Aslek, Assur, Atle, Baulv, Birger, Björn, Bo, Boe, Botvid, Brand, Bred, Broder, Bryniulf, Dag, Egil, Emund, Enar, Erik, Esbjörn, Eskil, Fare, Faste, Finn, Finnvid, Folkbjörn, Folke, Folkmar, Fot, Fridger, Fridlev, Fröger, Frösten, Fulluge, Gagnvid, Germund, Gervor, Gisle, Grim, Gudfast, Gudmund, Gudsärk, Gudver, Gunnar, Gunnur, Gutte, Gälle, Gärdar, Gävulf, Götdjärv, Götrik, Hagbart, Haftor, Hagne, Hakon, Halfdan, Hallbjörn, Hallvard, Hallsten, Hamund, Harald, Havord, Hedin, Helge, Hemming, Henning, Hjälle, Hjälme, Holme, Holmfast, Horse, Hredar, Hrodger, Håsten, Härjulf, Hössa, Igul, Igulbjörn, Illuge, Ingjald, Ingefast, Ingemar, Ingmund, Ingvald, Jorund, Juvur, Kabbe, Kalv, Kare, Karl, Karlbjörn, Kettil, Kettilmund, Knut, Kol, Kolben, Kolbjörn, Leif, Lifstein, Lindorm, Ljut, Odd, Oddlög, Ogmund, Olaf, Olof, Onäm, Ormer, Ormulv, Otrygg, Ragnar, Ragnfrid, Rane, Redar, Roar, Rodbjörn, Rodulf, Rävning, Rörik, Salve, Saxe, Segol, Seve, Sigfast, Sighar, Sigmund, Sigsten (Sixten), Sigtrygg, Sigurd, Sigvat, Skule, Spiallbude, Stenar, Stenbjörn, Stenkil, Stenmod, Stighande, Styrbjörn, Sune, Sunvat, Sven, Svenung, Särle, Tjod, Tryggve, Tolir, Torarin, Torbjörn, Torbrand, Tord, Tore, Torgils, Torgöt, Torir, Torkettil (Torkel), Torleif, Torlek, Tormod, Torstein, Toste, Tove, Trotte, Tryrik, Tule, Tyrgils, Tägn, Törne, Udd, Ulf, Vagn, Vaste, Vebrand,

Veurd, Vignbjörn, Vignolf, Visten, Visäte, Vämund, Åke, Åsbrand, Åsgöt, Åsmund, Åste, Åvald, Ärmund, Ödger, Ödgrim, Ödmar, Ödkettil, Öjvind, Ölver, Öpir, Örnulf, Östen

Några strödda exempel på hedniska kvinnonamn under yngre järnålder och tidig medeltid:

Asgöta, Astrid, Estrid, Fastvi, Frögun, Gerlög, Gillaug, Gudlaug, Gudfrid (Gyrid), Gudrun, Gunhild, Gyda, Hersten, Holmfrid, Holmléf, Inga, Ingeborg, Ingefrid (Ingrid), Ingegerd, Ingetora, Jorun, Kata, Odgärd, Olöf, Ragnfrid, Ragnhild, Ranvig, Sigríð, Stenhild, Svenhild, Tola, Tora, Torgärd, Torun, Tova, Tyrvi, Ulfhild, Vifrid, Ylva, Åsa, Åskatla, Öda, Ödgun, Ölving

Några vanliga kristna mansnamn:

Andreas, Bengt (Benedikt), Filip (Philippus), Gregers / Grels (Gregorius), Jakob, Johan / Jon / Hans (Johannes), Lars, Mats (Mattias), Nils (Nikolaus), Per / Peter (Petrus), Påvel / Pål, Salomon, Stefan, Tomas

Några vanliga kristna kvinnonamn:

Benedikta, Cecilia, Elisabeth, Helena / Elin, Katarina, Kristina

Slaviska namn:

Män: Burislev, Valdemar, Svante (Svantepolk)
Kvinnor: Rikiza

Keltiska namn:

Kvinnor: Birgitta (Brigida)

VÄRLDSLIGA TITLAR

Konung

Kungen hade mycket olika uppgifter under järnåldern senare del mot vad som gällde i slutet av 1200-talet, då det forna riket hade omformats till en stat efter europeiska förebilder. Från början var kungen överbefälhavare över härstyrkan samt ordförande i folkförsamlingen men hade inga beslutande funktioner. Under främst 1100- och 1200-talet ersattes folkförsamlingen av riksrådet där kungen hade en betydande makt och stor beslutanderätt. På så vis förändrades kungens roll från att ha varit en slags krigande samhällstjänare till en styrande beslutsfattare. Han höll också i riksblotet. Ämbetet var visserligen ärftligt, men valet av kung hänsköts till folkförsamlingen, vilka kunde välja valfri släkting till den tidigare kungen.

Till kungaämbetet hörde Uppsala Öd, vilket betyder Uppsalas rikedom. De utgjordes av de gods som fick förvaltas fritt av den person som var kung. Hit

hörde i början av medeltiden 8 stora byar i Västergötland (Vad, Ökull, Gudhem, Vartofta, Long, Hulesjön, Ås, Skalunda), och ett 70-tal Husbyar i främst Mälardalen och östra Östergötland, samt 6 byar i Hälsingland och en på södra Öland (Sveabod). Detta ökade successivt så att kronan ägde 5,5 % av alla hemman i landet i mitten av 1500-talet.

Sveabod, den enda gården på Öland som ingick i Uppsala öd, hade av kungen vid okänd tidpunkt tilldelats jarlen Birger brosa och efter hans död 1202 till herr Ulf. De kungar som kan komma ifråga för Birger brosas del är Knut Eriksson eller Sverker Karlsson, och för herr Ulf antingen Sverker Karlsson, Erik Knutsson eller Johan Sverkersson. Det var i varje fall den sistnämnde Johan Sverkersson som år 1220 överlät gården, för all framtid, till nunneklostret i Risberga i Närke.

Vartofta hade vid okänd tidpunkt givits bort till domkyrkan i Skara, och Gudhem till nunneklostret därstädes på 1160-talet av Karl Sverkersson.

Titeln ”Rex Sveorum et gothorum” (svearnas och götarnas kung) användes 8 gånger före Magnus Ladulås regeringstid, varav 3 är påvebrev. Därefter blev det regel.

Tingalidet - en hird under den danske kungen Knut den store, vilken uppgick till 3000 man. Den levde kvar ända fram till 1066.

Jarl, och herse och länderman

I Norge användes titeln fram till 1000-talet. Harald hårfager lät insätta en **jarl** i varje fylke och under honom 4 eller fler **hersar**. Titeln har sitt ursprung i västra Norge. I östra Norge insattes en herse i varje härad. Ibland styrde en jarl över flera fylken. Hersen var även hovgode och företrädde hednatemplet, såsom offerpräst samt (häradslagman. Titeln herse gick i arv. Troligen användes titeln även i Sverige och Danmark, och den kan gå tillbaka till folkvandringstid eller ännu längre tillbaka i tiden. I vissa områden användes titeln **länderman** istället för herse.

Jarlens ämbete var troligen inte ärftligt utan en tjänst som insattes av kungen. I Norge förekom många jarlar som styrde över mindre områden som fylken, medan samma ämbete i Sverige från början tycks ha omfattat enskilda landskap och senast från 1000-talets slut hela landet. Med Birger jarls död (1266) upphörde det i Sverige, och då hade de redan försvunnit från andra nordiska länder. Jarlen stod närmast under kungen i rang vad gällde administration och organisation. Här ingick hållandet av härstyrkan och eventuell skatteindrivning.

Thegn och dräng, rink och karl

Begreppet **thegn** härstammar från det urnordiska ordet *þewar* (tenar), vilket syftar på någon som är underställd någon annan, dock inte träl eller ofri. Under järnålderns slut och medeltidens äldsta skede avses ofta person som är underställd kungen. Thegnarna nämns främst i England under den anglosaxiska perioden och ända fram till år 1066. Men de förekom även i Norge, och avsåg personer med mycket hög rang som hade administrativa och organisatoriska uppgifter på ett gods eller i en bygd, men även som hövdingar för krigarskaror. I Sverige och Danmark finns de omnämnda på några tiotal runstenar, för Sveriges del i synnerhet i Västergötland samt i ortnamnet Tegneby. Därtill förekom mansnamnet Thiagn i Uppland och Södermanland i början av 1000-talet. Thegnarna tycks sällan eller aldrig ha deltagit i utlandsfärder, varken handelsfärder eller ledungsfärder, utan snarare haft uppgifter som knöt den till bygden. Ett besläktat ord med thegn är djäkn som hade liknande ställning och arbetsuppgifter.

En annan titel på runstenarna är **dräng**, vilket på samma sätt syftar till att personen var underställd någon annan, sannolikt hövding eller kung. Drängarna deltog till skillnad från thegnarna i utlandsfärderna.

Från *rink med betydelsen krigare, samt karl eller karleman som betydde fri bonde.

Hird, huskarlar

Avser de härmän eller krigare som hövdingar hade samlat på sitt gods och som följde honom såväl i krig som i fred. Hirdens lön utgick i mat, logi, kläder, vapen och guld etc. De kallades också för **drott**, och deras hövding för **drottin**. De enskilda krigarna i hirden kunde också kallas **huskarlar**, vilket dock även används för personer som frivilligt tagit anställning hos en bonde för en viss tid enligt ett avtal som de båda godkänt.

Thol

Thol avsåg under järnåldern en skald, som även kunde ha högre befattningar i sin egenskap av att vara djupsinnig och minnesgod. Han kunde då få uppgifter som att vara rådgivare åt hövding eller kung. Tholen skulle kunna ett stort antal forna dikter och sånger.

Bonde

Begreppet bonde betecknade en fri man, den som var fast boende och ägde en gård, och inte träl som kunde köpas och säljas. Bonden hade många rättigheter innan riket övergick till en stat under medeltidens början. Han fick

vara med och välja kung, lagman, biskop och präst, samt fick närvara på tinget och uttrycka sina åsikter. Han hade också rätt, eller skyldighet, att bära vapen. Över bonden stod i Västergötland landskapets ländermän i hierarkin. Under bonden stod landborna som arrenderade jord och gård.

Bondelandbo kallades den person som arrenderade jord och gård av en skattebonde, alltså en man som inte ingick i det världsliga frälset utan betalade skatt för sin gård, men som inte bodde på den själv.

Bryte

Den person som organiserade och ansvarade för trälarnas och i somliga fall även landborna arbetsuppgifter i byn. Från början var bryten ofta själv en träl, men senare användes begreppet på den person som ansvarade för någon annans jord.

Kansler, marsk och drott

Kanslern skötte om alla ingående och utgående brev, samt brevarkivet, och ledde arbetet i kansliet där ett visst antal medarbetare fanns. Den äldsta kända kanslern i Sverige är biskop Kol av Linköping (1190-talet),

I slutet av 1200-talet ersattes jarlaämbetet med marsken som skötte om försvaret, och drotten som rådde över det juridiska.

Riddare

Att bli riddaren var begränsat till de högre skikten i samhället. Han dubbades under högtidliga former, och ikläddes för första gången full vapenutrustning. Samtidigt svor mannen riddareden, att värna kyrkan och beskydda änkor och faderlösa. I Sverige har dubbningar förekommit senast från 1285.

De lägre skikten kunde bli väpnare, svenner och knapar. Knapar fanns det gott om i Västergötland och Småland. Den bepansrade ryttaren behövde ha en stor och kraftfull stridshingst under själva striden. Valacker och ston användes inte. Rustningen bestod i början av medeltiden av brynja ner till knäna och halvlånga ärmar. Pansarflätade vantar, strumpor och en huva hörde till. Under 1200-talet blev armborsten så effektiv att brynjorna ersattes av andra skydd som var bättre.

Rusttjänst gjorde alla som önskade frihet från de ordinarie skatterna på sin jord. Stridshästen skull betinga ett värde av 40 mark, och därtill skulle man ha sadel och hjälm samt en full uppsättning vapen. I detta ingick lans, svärd, sköld, hjälm och ringpansarskjorta från huvud till ben. Vapensyn hölls

regelbundet varje år. Tydligt räcker det med en enda ryttare av detta slag för att få skattefrihet, oavsett hur mycket jord man ägde.

Från och med slaget vid Hastings år 1066 infördes en ny taktik, bestående av tre avdelningar med rytteri som anföll i vågor. Det första anfallet skulle bryta fiendelinjen, medan de två andra skulle tillintetgöra så många motståndare som möjligt.

Riksråd

I Sverige omnämns riksråden första gången 1225 i samband med förmyndarregeringen för Erik Eriksson. Här ingick biskopar och några av rikets främsta män. Efter slaget vid Olustra 1229 avsatte Knut länge kungen och upphävde riksrådet där han själv suttit med, samt blev själv valt till kung. Därefter saknas uppgifter om riksrådet fram till 1280-talet.

KRIG

Varjager

De personer som for i österled under vikingatiden kallades inte vikingar utan väringar. Av dessa var det somliga som tog värvning hos kejsaren i det bysantinska riket, och de kallades varjager. Denna värvning var som störst under 900-talet och 1000-talet men fortsatte under 1100-talet och tycks ha upphört först med erövringen av Konstantinopel år 1204. En del blev vanliga krigare, andra härförare och ytterligare en del fick ingå i kejsarens egen livvakt. Bland varjagerna finns kända namn som Harald hårdråde, sedermera norsk kung, som tjänstgjorde c:a 1034-1043 och som kom till kejsaren i följe av 500 man. Han var med och slogs mot normanderna på Sicilien och i södra Italien 1038-1041, dock utan några större framgångar, och mot bulgarerna 1041. Ett annat exempel är de män som följt den norske kungen Sigurd jorsalafare på korståg, vilka stannade kvar och gick i tjänst hos kejsaren sedan kungen valt att fara hem igen år 1111.

Rytteri

Rytteriet introducerades i mitten av bronsåldern, och någon enklare form av sadel tycks även ha förekommit då, med stigbyglarna introducerades först runt 500 e.Kr. och hästskor på 1000-talet. Ryttares svärd var ofta eneggat och ibland krumböjt, medan fotsoldater alltid hade tveeggade och raka svärd. Sköldarna var avlångt rektangulära eller spetsiga nedtill, medan fotsoldater ofta hade runda sköldar. Hästarna var "små och fula" som flera romerska

krönikor meddelar, men i början av medeltiden infördes större och starkare hästar, vilka inte fick exporteras vidare.

I mitten av 1100-talet rustade Danmark mer än någonsin, med betydande import av stridshästar och c:a 1170 hade man ett bepansrat rytteri som under de kommande årtiondena skulle vinna ära och segrar på slagfälten. En ryttare var mer värt i strid än 10 fotsoldater. I vissa fall var ryttarna fullständigt överlägsna oavsett fotsoldaternas antal.

En packhäst med en nuvarande normalstorlek kan ta 80 kg last, och en draghäst 600 kg.

Korståg i Norden

1125 / 1126

Den norske kungen Sigurd jorsalafare som tidigare varit med på korstågen mot Jerusalem hade återvänt hem igen. Han härjade och skövlade i Småland, den så kallade Kalmare ledung, vilket officiellt var ett korståg för att slutligt få smålänningarna kristna.

c:a 1155

Erik den helige och biskop Henrik for till Kumo älvs mynning i Finland, en resa som kallas det första korståget mot Finland. De kristnade en del av finnarna och kuvade en del av landet och lade det under svenskt styre.

1100-talets slut

Påven uppmanar, i ett brev från något av åren 1165-1181, till korståg i Estland för att kristna befolkningens. År 1185 anfölls Estland av en norsk kungason, 1191 anfölls Finland av danskar, och år 1197 anfölls Estland av en stor dansk härstyrka. Före år 1193 hade även den svenske kungen Knut Eriksson varit och kämpat österut, och fick detta år beröm av påven för sina insatser. På sitt sigill bar kung Knut Eriksson en tunika som var korstecknad, vilket innebar att han hade tagit korstågslöfte. Ärkebiskop Andreas Sunesson i Danmark erövrade Ösel 1206, och danskarna seglade med en stor styrka till Reval 1219. I övrigt hade Finland upphört att vara svenskt-danskt missionsområde 1216, och c:a 1220 blev det ett eget stift.

1220

Johan Sverkersson drog ut på ett misslyckat korståg mot Wiek i Estland år 1220. I slaget vid Leal på Ösel den 8 aug vann esterna, men då hade kungen redan seglat hem igen. Bland de stupade fanns jarl Karl döve, och hans brorson biskop Karl av Linköping. Karl döve efterträddes av sonen Ulf fase. När tyska orden erövrade Ösel 1227 ingick det i fredsvillkoren att svenska krigsfångar skulle släppas.

1237-1300

Efter en hednisk reaktion i Tavastland år 1237 uppådade kungen ledungsflottan. Detta korståg kallas det andra korståget mot Finland. Strax senare försökte Sverige expandera österut 1239-1240 genom ett krigståg till Nevan som leddes av Birger Magnusson (senare jarl), vilket inte ledde till några framgångar. Ett tredje korståg mot Finland företogs 1293, vilket uppföljdes av ett nytt krigståg mot Nevan 1300.

Korstågen mot det heliga landet och korstågsskatter

Såväl danskar, norrmän som islänningar var med på korstågen till det heliga landet, men hittills finns det inga uppgifter om att svenskar medverkat i något av korstågen. En orsak var att svenskarna var upptagna av de egna korstågen mot Finland och Baltikum.

År 1215 beslöts att en tjugondel av kyrkans inkomster skulle betalas i korstågsskatt. Detta upprepades några gånger under 1200-talet. Från Skandinavien kom dock endast symboliska belopp. År 1274 organiserades indrivningen på ett nytt och bättre sätt, vilket också ökade beloppet avsevärt. Under den kommande 6-årsperioden betalades 14 431 mark penningar samt 450 mark silver till påven från Sverige. Därefter försökte man upprätthålla den här skatten som permanent.

Sold

Magnus ladulås tog 1275 emot en ryttartrupp på 100 man av kung Erik klipping av Danmark, mot 6000 mark lödigt silver.

RELIGION

Vi

En av de äldsta kända hednisk kultplatser vi känner till är viet. En del av de orter som har ändelsen -vi härstammar från tiden kring Kristi födelse.

Hov, harg, gode, gydja och diser

Titeln gode var ärftlig och avsåg en man som förestod ett hov, och sådana tempelföreståndare förekom i hela Norden. Goden höll blotoffer och kunde kräva ersättning av de som bodde inom det område som låg under hovet. I

anslutning till offren hölls också ting, där goden tjänstgjorde som lagman. I hovet förvarades en arming av guld, som goden bar på tinguet. Alla som skulle avlägga ed gjorde det på guldringen.

Hov kallades de främsta hednatemplen under järnålderns slut. Vid sidan av dessa förekom ett mindre offerställe som kallades harg. Hovet avsåg en byggnad, där det sannolikt alltid fanns hednagudar och offeraltaren. De tycks i varje fall gå tillbaka till 600-talet, medan hargen kan vara betydligt äldre. Harg avsåg från början en plats vid stenar där man offrade. Således kunde hargets stenar eller stenaltare förekomma såväl under bar himmel som i en byggnad. Hoven var en allmän byggnad som tjänade en större bygd, medan harg ofta tycks ha hört till en familj eller ätt.

Utifrån beskrivningar och utgrävningar tycks hoven ha varit närmast identiska med de medeltida träkyrkorna. De hade ett rektangulärt långhus med riktningen öst-väst. Ingången var placerad på den södra långsidan, inte långt från den västra gaveln. I öster anslöt ett mindre rum, påminnande om kyrkornas kor, som hade en egen ingång. Härinne stod altaret och gudabilderna, och det var även platsen där goden offrade och stänkte blod på altaret, gudabilderna samt på den guldring som skulle bäras på tinguet. Ett hov på Island hade innermått 36 x 6-8 m, medan det mindre rummet var 4 x 6 m. I det större rummet förekom bänkar längs väggarna samt en härd mitt på golvet. I början av 900-talet fanns det 36 hov på Island.

Det främsta hovet i Sverige byggdes i Gamla Uppsala. Uppgiften att hovet hade en kedja av guld runt taket överensstämmer med uppgifter från andra hedniska platser i södra och sydöstra Europa. Här hölls riksblotet var 8:e år fram till 1084. Därefter renades hovet, och kor och absid byggdes till i sten, varpå den förvandlades till biskopskyrka och senare även till ärkebiskopskyrka, men då hade det gamla träbyggda hovet ersatts av ett stenbyggt långhus. I en nu förkommen skrift från 1250-talet, avfattad av biskop Karl i Västerås, stod följande: "År 1138 lade Sverker d.ä. grundstenarna till Uppsala katedral och anslöt den till det ålderdomliga byggnadsverk för tre hednagudar, vilket Yggemundus (=Ingemund?) renat med eld och helgat". Senare revs träbyggnaden och ersattes av ett långhus i sten. År 1164 blev kyrkan ärkebiskopssäte, men den brann någon gång före nov 1204. Vid reparationen minskades kyrkans storlek väsentligt, och det stora korsformade långhuset ersattes av ett mindre rektangulärt. År 1258 erhöles påvens godkännande att flytta ärkesätet med bibehållet namn till staden Östra Aros, som efter den reella flytten något av åren 1271-1273 kallades Uppsala. Åsikterna går sedan isär om Magnus ladulås i maj 1276 lät kröna sig i den delvis uppbyggda domkyrkan i Nya Uppsala eller i Gamla Uppsala.

Den kvinnliga prästinnan kallades gydja.

Diserna var en form av kvinnliga gudomligheter som dyrkades i Norge och Sverige och de hade sin särskilda blotdag omkring oktober. Firandet skedde i mindre grupper, inom familjen eller släkten, men också vid det stora

riksblotet i Sverige var 8:e år i goi månad (februari) som också kallades distingsblotet. Det kan ha åsyftat vegetation och fruktbarhet. Eventuellt har de ett urgammelt släktskap med de indiska *dhisanas*. Diserna uppträder både enskilt och som ett gudinnekollektiv, men främst vid barnsbörd och i strid. Som stridsdiser är de identiska med valkyriorna, och är inte att lita på. Gudinnan Freja kallades Vanadis.

Disting och riksblot

Omfattade som äldst alla svears ting, marknad och riksblot. Sista riksblotet hölls av kung Blot-Sven år 1084, och därefter återstod de båda andra under många sekler framöver. Marknaden hölls i varje fall från 1500-talet vid staden Uppsala, medan ting och riksblot sannolikt hölls vid Gamla Uppsala. Marknaden pågick en vecka.

Tidpunkten för distingen inträffade vid den fullmåne som inträffade efter den första nytändningen efter trettondagen. Dagen varierade mellan 21 jan och 19 febr. Den försköts framåt med 1-2 dygn per gång, och efter 16 tillfällen började man på nytt igen med den 21 jan. Denna distingsregel innehåller även en skottdag som ska läggas in var 304:e år. Av det skälet är det troligt att den inleddes år 476, vilket stöds av att regeln även kallades kung Auns regel, och den åsyftade kung Aun regerade omkring slutet av 400-talet enligt Ynglingasagan. Andra sådana skottår inträffade 780, 1084, 1386 och 1690.

Kyrka

De första kyrkorna byggdes i trä och från 1000-talets mitt började man bygga kyrkor av sten. Vid 1200-talets början infördes tegel och användes ofta som byggnadsmaterial i vissa delar av Sverige. De äldre träkyrkorna var stavkyrkor, medan de yngre träkyrkorna från 1200-talet kunde vara timrade, men stavkyrkor byggdes under hela medeltiden.

Kyrkorna orienterades i öst-västlig riktning, med altaret i öster eftersom solens uppgång var en symbol för Kristus och för att Kristus återkomst ansågs ske från öster. Församlingens rum och prästernas rum var åtskilda fram till 1200-talet, oftast i form av långhus och kor. Ett skrank eller staket av trä åtskilde de båda delarna från varandra. I koret stod altaret. Vissa kyrkor var rundkyrkor vilka hade ett runt församlingsrum istället för ett rektangulärt, och undantagsvis kunde prästrummet eller koret utgöras av en absid. I vanliga fall byggdes absid som en anslutning i öster till det firsidiga koret, men andra lösningar finns också. Absiden var formad som en halvcirkel sett ovanifrån. Efter 1200-talet ingick kor (och absid) som delar i ett rektangulärt långhus i de nybyggda kyrkorna, men före dess var koret smalare och hade lägre takhöjd än långhuset, och absiden var ännu smalare och lägre än koret. Vid den västra gaveln bygges ibland torn, eller västtorn, som idag betraktas som en världslig manifestation av den person eller familj som bekostade

kyrkobyggandet. Även absiden var ett uttryck för betydelse och makt, men då rörande kyrkans andliga rang eftersom den upphöjer altarets betydelse. Långhusen var normalt enskeppiga men de förnämre och större kyrkorna kunde vara treskeppiga, med två pelarrader som höll uppe taket. Hit hör främst domkyrkor, klosterkyrkor och kungsgårdskyrkor. Vissa torn var öppna i riktning mot långhuset och hade en särskild läktare avsedd för en förnäm familj, vilket förekommer t.ex. i S:t Pers kyrka i Sigtuna, Husaby (Västergötland), Rydaholm (Småland), och i flera östgötska kyrkor som Heda, Rogslösa och Hagebyhöga.

Västverk eller västtorn bestående av två runda torn på varsin sida av ett fyrkantigt torn förekommer både i Husaby i Västergötland och i Örberga i Östergötland. Husabytornet har daterats till c:a 1100, vilket är senare än vad man tidigare trott, samt tycks sammanfalla med Inge d.ä:s regeringstid. Hans fader kom från Levene, vilket inte ligger så långt från Husaby. I Bjälbo i Östergötland finns ett kraftigt västtorn där Birger jarls moder Ingrid Ylva antas ha bott under en tid.

Ingången till kyrkan var placerad på sydsidan nära den västra kortsidan, och emellanåt förekom även ingång direkt till koret från sydsidan. Om torn förekom kunde också ingången vara placerad i väster, i tornet. I slutet av 1200-talet eller något senare skapades ibland en ingång på den norra långsidan, mitt emot den södra, och var avsedd för kvinnor, medan männen fortsatte att använda den södra ingången. Många nordliga ingångar murades senare igen. Fönstren var små och få samt placerade högt upp på den södra långsidan, undantagsvis även på kor och absid. I det sistnämnda fallet kunde en smalt litet fönster även vara placerat rakt i öster. Fönster kan i enstaka fall även förekomma på den norra långsidan. Innanför långhusets södra ingång var dopfunten placerad till vänster mot den västra gaveln. Inne i församlingens rum fanns från första början inga bänkar, men infördes troligen ganska tidigt. Prästen däremot hade ingen predikstol, utan stod inne i koret. I kyrkan förekom ofta träskulpturer av skilda slag, och i enstaka fall även målningar som kan dateras till 1200-tal eller ännu vanligare till 1400-tal. På 1400-talet byggdes ofta en sakristia på kyrkans norra sida med dörr direkt in till koret. Vissa långhus kom att byggas om och framför allt förlängas under medeltiden.

Säregna byggnadsdetaljer förekommer emellanåt. Gökhems kyrka i Västergötland fick på 1300-talet en särskild utbyggnad mitt på långhusets nordsida, och detta kapell vigdes åt Maria. Numera är ena väggen uppbruten för att åstadkomma en ny ingång här.

Inom varje stift byggdes en domkyrka, som alltid var betydligt större än stiftets övriga kyrkor. Skara domkyrka var Sveriges kyrktätaste stift med 517 kyrkor under 1200-talets slut i nuvarande Västergötland.

Byggandet av kyrkor på 1100-talet ledde till att befolkningen inte hade råd att underhålla dem alla. Även om biskopen hade rätt att lägga ner kyrkor, valde biskopen av Skara att rådfråga påven först, och fick år 1234 svaret att han

hade den fulla rätten att själv bestämma om kyrkor skulle läggas ner eller inte. Strax därefter lade ett visst antal kyrkor ner i stiftet. På 1540-talet fanns det 458 aktiva kyrkor i Västergötland, mot 517 i slutet av 1200-talet. Skara stift hade 630 socknar, och Uppsala ärkestift 280 socknar.

Altaret var alltid byggt av sten och hade ofta en urtagning där man förvarade relik, vilket alla kyrkor skulle ha. Altarskivan hade i regel fem inristade kors från invigningen, varav fyra sattes i varsitt hörn och den femte i mitten. På altarskivan fick från början bara nattvardsbrödet och heliga böcker finnas, men med tiden även ljusstakar och mindre krucifix. Större helgonbilder etc. kunde förkomma på sidoaltaren, men aldrig på högaltaret. Om kyrkan hade ett relikskrin förvarades det på en särskild hylla strax bakom altaret. Exklusiva relikskrin från 1100-talet av förgylld mässing, är bl.a. kända från Jäla och Eriksberg i Västergötland. Varje altare hade i sin textila utsmyckning bland annat en altarduk som föll ner på alla fyra sidorna, och det var en symbol för Kristi svepningskläder.

Krypta

I Sverige anlades bara **kryptor** i två kyrkor, dels en i Skara domkyrka och dels en i Sverkerskapellet i Alvastra. I Skaras krypta gravlades biskop Adalvard d.ä. i slutet av 1000-talet och här förvarades sannolikt även ett stort antal relik.

Under hela medeltiden samlades och handlades med relik som härstammade från personer eller föremål som berört Kristus eller något helgon. Redan innan kristendomen kom till Norden var det allmän sed att varje altare skulle ha en eller flera relik. Ju större kyrka, desto var i regel samlingen. Många relik var dock förfälskningar och i vissa fall krävdes ett intyg som utfärdades av en biskop för att dess äkthet skulle anses vara sann. Skara domkyrka förvärvade under biskop Algot Bryniolfssons tid i slutet av 1200-talet en tagg från Kristi törnekrona, vilket var en högt ansedd relik.

Klerk

Klerker eller klerus omfattade det prästerliga ståndet, och var således inte lekmän. De hade utvalts för att ägna sig åt gudstjänst. Även barn kunde uppfostras till klerker, och de mottog då tonsuren som ett bevis på sin ställning. Den första lägre vigningen genom biskopen kunde ske från 14 års ålder. Ämnena som studerades var latin, logik, teologi och kanonisk rätt. Efter undervisningsperioden kunde de återgå till lekmannaståndet eller utbilda sig vidare och nå de högre vigningarna, som prästvigning. En vigning avsåg i regel att ge personen en bestämd uppgift. Celibat skulle gälla för klerker med högre vigning men inte de med lägre. Alla klerker skulle ha tonsur, men de med lägre rang hade inget tvång på särskilda kläder. Vigning i de olika graderna föregicks av en examination. Först kom det muntliga meddelandet av prima tonsura, när man anlade tonsur och inträdde som klerk. Sedan kom de

egentliga vigningarna, först till ordines ostiatriatus, lectoratus, exorcistatus och acolythatus eller ordines minores. Därefter kom vigningen till ordines subdiaconatus, diaconatus och presbyteratus eller ordines maiores. Slutligen förekom biskopsvigningen.

Präst och biskop

Ingen annan väg fanns till Gud än via prästen. Den som ville bli präst fick inte vara av oäkta börd eller ha några kroppsliga defekter. Deras undervisades i domkyrkan ägnades åt latin och liturgi men också förmåga att predika. Slutligen vigdes de till präster av biskopen, varvid de även avlade lydnadslöfte till biskopen. Därmed ingick man i ett andligt stånd med rätten att till exempel förvalta sakramenten, frambära mässoffer och ta emot bikt. De skulle leva i celibat men det genomfördes inte förrän i mitten av 1200-talet i Sverige. Därtill skulle han bära tonsur i hela sitt liv, samt rätt prästdräkt vid de olika förrättningarna. Förutom sockenpräster hade exempelvis domkyrkan egna mässpräster.

Många av prästerna fick tjänst i en sockenkyrka. Varje präst bodde på en prästgård, eller stommen, som ofta låg i närheten av kyrkan. Den skulle vara på ett halvt eller ett helt markland, samt var skattebefriad. Utöver gårdens avkastning hade prästen lön för vissa tjänster.

Deras dräkt följde vissa regler men skillnaden mot deras vardagsdräkt var ibland mycket liten. De bar bland annat kjortel, kappa och hätta samt hosor och skor eller stövlar, i varierade färger. Spetsiga skor och hätta med lång strut var dock förbjudna, liksom förekomsten av knappar eftersom alla plagg skulle dras över huvudet. Kappan var ärmlös men hade spunt för armarna. Kjorteln var fotsida, gjordad (med skärp) och pälsfodrad för vinterbruk. Vissa delar i klädseln var reserverade för biskopar och kaniker. Kaniker klädde sig gärna i röda kläder och biskopen i blå.

Under den äldsta missionstiden hade inte missionsbiskoparna inte några gränser mellan sig, utan det var upp till var och en att predika fritt där de själva ville. Som biskopar hade de rätt att inviga kyrkogårdar och kyrkor. Under 1000-talet stabiliserades läget, och 1104 fick Lund en egen ärkebiskop som övervakade Norden. År 1157 fick Norge en egen ärkebiskop i Trondheim, och 1164 även Sverige med ärkebiskopssäte i Gamla Uppsala. Trots det befastes att den danske ärkebiskopen i Lund skulle vara primas eller överhuvud över Sverige, vilket svenskarna sällan ville kännas vid.

När Sverige fick eget ärkebiskopssäte 1164, fick ärkebiskopen i Lund behålla titeln Primas rörande Sverige, vilket innebar att han i vissa frågor var överställd den svenske ärkebiskopen. Inom kort var detta i praktiken upphävt eftersom den svenske ärkebiskopen alltid vände sig direkt till påven, men titeln var kvar genom hela medeltiden och utövades i viss mån fram till 1300-talets början.

Valet av biskop låg från början i folkets händer, trots kyrkans krav att det var en rent kyrklig angelägenhet. Under 1200-talet överflyttades besluten till domkapitlen. En biskop skulle vara 30 år och av äkta börd. Biskopsvigningen innebar bland annat att biskopen ansågs vara förmäld med sin kyrka i ett ouplösligt äktenskap. Enda undantaget var när en biskop utnämndes till ärkebiskop och fick lov att flytta till Uppsala stift. Sedan biskopen valts, av folket eller domkapitlet, skulle han vigas till biskop vid den romerska kurian. Ärkebiskopen skulle årligen besöka Rom, men för Nordens del gällde att han personligen eller genom ombud skulle komma var tredje år.

Biskopen bar bland annat mitra, kräkla eller herdestav, bröst Kors och hade ring med sten. I domkyrkan fick han ha en särskild biskopsstol. Pallium eller ärkebiskopens pallie var ett särskilt hederstecken. Det bestod av ett vitt ylleband med sex svarta kors, vilken med en ögla lades över axlarna så att ena änden hängde ned på bröstet och den andra på ryggen.

Ärkedjäkne och prost

Ärkedjäknen eller ärkediakonen skötte de lägre sysslorna vid domkyrkan men betraktades som biskopens högra hand och dennes dagliga medarbetare, särskilt i ekonomiska och administrativa uppgifter och vid visitationer. I Norden övergick ämbetet ofta i prost. I Sverige var de i rang närmast efter biskop och domprost. Den första ärkedjäknen inrättades i Uppsala 1253, och år 1272 var Bengt Birgersson ärkedjäkne i Linköping. Han blev sedermera hertig och biskop i Linköping, bland annat beroende på att han var bror till kungarna Valdemar och Magnus ladulås. På 1340-talet nämns en ärkedjäkne i Skara, men det är oklart när ämbetet inrättades. Övriga stift inrättade tjänsten i slutet av medeltiden.

Kaniker

En korherre som lever efter en stadga, eller som är upptagen som ledamot i dom- eller kollegiekapitel. Syftade ofta på en vanlig kapitelsledamot i motsats till dignitetsinnehavarna och prelaterna.

Legat

All kyrklig verksamhet och alla ordnar och kloster låg under påven. För att kunna upprätthålla alla nödvändiga kontakter var många biskopar och abbotar skyldiga att infinna sig på bestämda orter vid vissa tillfällen. Biskoparna skulle exempelvis komma till Rom för att bli vigda till biskopar, och abbotarna skulle komma till en av klosterordens platser för medverkan vid vissa möten och förhandlingar.

Omvänt skickade påven ibland ut sändebud med vissa uppdrag eller ärenden, vilka hade påven myndighet att fatta vissa beslut. Dessa legater kom emellanåt till Norden. Före år 1300 kom endast två legater till Sverige.

1152-54 Nicolaus Breakspear, kardinals-biskop av Albano, besökte Danmark, Norge och Sverige i avsikt att etablera en domkyrka i Norge och en i Sverige. I Norge beslutades om att bygga en domkyrka i Nidaros eller Trondheim, medan man inte lyckades komma överens i Sverige vid ett möte i Östergötland, varpå kardinalen reste vidare med oförättat ärende.

1247-48 Vilhelm, kardinals-biskop av Sabina (och biskop av Modena), kom till Norge och Sverige, bland annat för att införa stängare regler för att de prästmän som inte levde i celibat.

Abbot och abbedissa

Den som förestod ett kloster och ansvarade för den dagliga verksamheten och för hela klostrets skötsel. Titlarna används främst i benediktinklostren och cisterciensklostren, och sällan i andra ordnar. Minimiåldern var i regel 30 år, liksom för biskoparna, och de uppnådde också abbotarna uppnådde också rättigheten att på bära stav och ibland även mitra, liksom biskoparna gjorde.

Celibat och fasta

Klerker som fått högre vinningar hade en skyldighet att avhålla sig från äktenskap och leva i celibat, men detta hölls bara i klostren. För att kunna genomföra regeln genomdrevs flera beslut och krav under 1000- och 1100-talet. I Norden förekom det att till och med ärkebiskoparna hade hustru och barn fram till mitten av 1200-talet, innan de nya reglerna trädde i kraft. Det slutgiltiga beslutet kom för Sveriges del på Skänninge möte 1248. De som inte levde i celibat skulle förlora sitt ämbete, och ännu på 1300-talet förkom det att präster och biskopar hade frillor eller fasta älskarinnor.

Fastan syftade till att förbereda personen inför en viktig religiös handling. Fastan kunde gälla såväl ett mindre antal dagar som en längre period. Att man inte åt kött var en av grundreglerna i fastan.

Klosterordnar och konvent

Kloster bildades i Sverige från c:a 1100 till slutet av 1400-talet, samt upphävdes efter Gustav Vasas reformation, varvid deras verksamhet ofta kom att upphöra mycket snabbt. Under den perioden hann fem olika ordnar etablera sig. Bara två av dem var dock munkordnar vilka var bundna till sina kloster till skillnad från predikobröder eller hospitalbröder. De sistnämndas

kloster kallas därför även konvent. Cisterciensorden införde lekbröder i sin organisation och detta spreds snabbt vidare till andra ordnar.

S:t Augustinus ordensregel

Den innehöll tre regler, varav de två sista kom att spela en större betydelse för de flesta klosterordnarna. Den andra regeln innehöll föreskrifter angående tidegården, dagordningen och disciplinen i ett kloster. Den tredje regeln var en asketiskt och moraliskt traktat med allmänna normer för klosterlivet.

Benediktinorden

De följde den helige Benedikts regler. De kallades även svartmunkar efter färgen på sina svarta tunikor. De bar en svart tunika med läderbälte, och i koret bar de en vid kormantel. Deras mål var att nå den kristna fullkomligheten, genom arbete och gudstjänst. Klostret styrdes av abboten och hans närmaste man, priorn, vilka båda var underställda den lokale biskopen. Från klostret i Clony utvecklades nya regler på 900-talet. Dessa cluniacenser lät liturgin få bli munkarnas främsta uppgift, medan kroppsarbete överflyttades till lekbröder. Många förändringar berörde orden under 900-talet, och medförde till slut att orden upplöstes och främst omformades till cisterciensorden.

Ett kloster etablerades i Vreta omkring år 1100 genom kung Inge d.ä. och hans hustru drottning Helenas försorg. Det blev därmed Sverige äldsta kloster. År 1162 övergick det dock till cisterciensorden, men bibehöll egendomligt nog sin underlydande ställning till biskopen i Linköping. Detta förhållande, att benediktinklostren formellt ställdes under den lokala biskopens uppsyn, bibehölls trots skifte av orden. Några av de benediktinmunkar som nådde Sverige före denna tid var Ansgar, S:t Sigfrid och David.

Cisterciensorden

De kallades även gråmunkar efter färgen på sina kläder, vilket bestod av en vit eller naturfärgad dräkt. Lekbröderna hade däremot en brun dräkt och bar skägg.

Cistercienserna sökte efter det ursprungliga idealet hos benediktinerna, men passade samtidigt på att införa en del förändringar. Exempelvis var de inte längre underställda biskopen utan enbart påven och eventuellt moderkloster.

När klostret i Clairvaux bildades 1098, som en efterföljare till klostret i Citeaux (bildat 1098) etablerades på kort tid ett mycket stort antal kloster (350 st), varav drygt hälften (180) var dotterkloster direkt under Clairvaux, som var deras moderkloster. De sökte efter mystikens förening med Gud, och

tog avstånd från uppfattningen att Gud skulle förstås med förståndet. För att nå sitt mål sökte man sig ut i ödemarken men resultatet blev ofta att klostren drog med sig så mycket folk och hantverkare att de kom att bilda mindre samhällen. Alla kloster var invigda åt Maria och ibland även åt något helgon.

Klostret var byggt efter betydligt mer strikta regler än klostren i samtidens övriga ordnar. Klosterkyrkorna byggdes först efter Fontenay-typ med rektangulärt kor, och från 1100-talets slut emellanåt efter Citeaux-typ med halvcirkulärt kor som hade takbelagd gång runt om koret, samt med mindre utskjutande kapell. Denna ombyggnad i Citeaux hade invigts år 1174. Långhuset hade närmast koret korsarmar, en åt söder mot munkarnas länga och en åt norr. Dörren på den norra korsarmen användes främst vid begravning, när den döde munken bars ut. Klostret byggdes som en fyrkant med klosterkyrkan i norr, dock spegelvänt och placerat i söder hos många nunnekloster. Den östra längan var avsedd för munkar respektive nunnor, medan den västra längan var ämnad för lekbröder respektive leksystrar. Båda dessa hade två våningar, med sovsalar på övervåningen och med kapitelsal och arbetsal i nedervåningen. Hos lekbröderna låg även matsalen på nedervåningen, under deras sovsal. Den länga som låg parallellt med klosterkyrkan inrymde kök samt matsal för munkar respektive nunnor. Från den östra längans övervåning gick det en trappa in i klosterkyrkan och ner till högaltaret. Abboten bodde i ett eget rum eller hus som var placerat längst bort i sydost. Nunneklostren var ofta spegelvända, med klosteranläggningen på den norra sidan istället för den södra.

Trädgården bestod av flera delar. Örtagård, trädgård och humlegård var allmänna.

Växter som ofta förekom i örtagården var Anis, Dill, Fläder, Fänkål, Groblad, Gråbo, Hjärtansfröjd eller Citronmeliss, Hålröt, Läkeverbena, Kattmyntam, Kransborre, Krasse, Koriander, Kummin, Libbsticka, Lilja, Lin, Malva, Malört, Mattram, Mynta, Målla, Nässla Persilja, Pepparrot, Pil, Pion, Pors, Purjolök, Renfana, Ruta, Rättika, Rödlök, Salvia, Senap, Skelört, Skräppa, Vallmo, Vallört, Vitlök, Vide, Åbrodd och Älgört. I grönsaksodlingen ingick bland annat olika kålsorter och bladgrönsaker som Sallad, Gurkört och Mangold, men också Morot, Palsternacka och Rödbeta. Den viktigaste födan kom från kålröt, ärtor och bönor, och för framställningen av öl fanns en särskild humlegård. Från fruktträden kom äpplen, bergamottpäron, plommon och surkörsbär. Från bärbuskar kom vinbär och krusbär.

Här förekom även vita Rosor och Madonnaliljor för den vita skönhetens skull, samt Såpnejlikan för renhetens skull.

Klosterkyrkan:

Skrank - som skilde munkarnas och lekbrödernas del av klosterkyrkan.

Östra längan:

Dormitorium - munkarnas sovsal på övervåningen av den östra längan, och som anslöt till den sydliga korsarmen av klosterkyrkan, och vars trappa ledde ner till högaltaret.

Kapitelsal - på undervåningen, under sovsalen.

Carcer - ett litet fängelse direkt söder om kapitelsalen.

Parlatorium - munkarnas talrum, vilket låg längst ner i sydost. Det var det enda rummet som alltid var varmt.

Södra längan:

Refektorium - matsal, och därtill ofta köket. På andra våningen hade kor-noviserna sin sovsal.

Lavatorium - tvättrum, som användes efter morgonmässan. Här var även brunnen placerad.

Västra längan:

Enbart avsedd för lekbröderna. Sovesal, matsal och med eget **refektorium**.

År 1142 etablerades de två första klostren i Sverige, i Alvastra och Nydala, vilka hade Citeaux som sitt moderkloster. Under Alvastra som moderkloster i sin tur kom snart ett nytt kloster att växa fram. Efter att på 1140-talet ha bedrivit viss verksamhet först på Lurö och sedan i Lugnås slog sig dessa munkar slutligen ner i Varnhem år 1150. Klostret i Alvastra invigdes först år 1191 efter en byggnadsperiod på 49 år. Motsvarade byggnadstid kan ha gällt överlag, men i Varnhem avstannade arbetet upp i slutet av 1150 i samband med bråket med kung Erik den heliges hustru Katarina, som gjorde anspråk på marken. Dessutom brann stora delar av klostret ner år 1234, och återuppbyggdes först fullt ut i slutet av 1200-talet. Detta sedan Birger jarl genomfört en donation till munkarna, i likhet med änkedrottning Katarina Sunesdotter som donerade gods och gårdar till cisterciensernas kloster i Gudhem år 1250. En obekräftad och senmedeltida uppgift gör gällande att benen efter kung Inge d.ä. flyttades till Varnhems kloster, vilket eventuellt kan anses vara sannolikt med hänsyn till försoningen mellan drottning Katarina och Varnhemsmunkarna, och att Inge d.ä. var hennes morfar.

Munkkloster:

Alvastra, Östergötland 1142 - dotterkloster till Clairvaux

Nydala, Småland 1142 - dotterkloster till Clairvaux

Varnhem, Västergötland 1150 (f.d. **Lurö** och **Lugnås** på 1140-talet) - dotterkloster till Alvastra

Roma även kallat **Gutnalia**, Gotland 1164 - dotterkloster till Nydala

Viby, Uppland 1160-tal, flyttat på 1180-talet till Södermanland i **Julita** även kallat **Säby/Saba**, Södermanland - dotterkloster till Alvastra

Gudsberga, Dalarna 1477

Nunnekloster bildades tidigt men de lydde till att börja med inte under orden, utan blev sedermera upptagna på samma sätt som munkklostren, samt underställdes den abbot som fanns närmast. Därför kallades deras abbedissa ursprungligen för priorinna.

Nunnekloster i dåvarande Sverige:

Vreta, Östergötland, 1162 (f.d. benediktinerklosterkyrka)

Gudhem, Västergötland, 1162? (f.d. kungsgårdskyrka)

Askeby, Östergötland, 1180-tal

Riseberga, Närke, 1190-tal

Byarum, Småland, 1190-tal, flyttat till **Sko** på 1230-talet, Uppland

Vårfruberga, Södermanland, 1230-tal
Solberga, Gotland, mellan 1233 och 1246.

Dominikanorden

De kallades även predikarbröder, tiggarrbröder eller svartbröderna (ej att förväxla med svartmunkarna). Dominikus for två gånger som sändebud för påven till Danmark åren 1204-1205, och fick en stark längtan att gynna hednamissionen österut. Han försökte upprätta en klosterorden med detta som mål, men fick nej av påven. År 1216 återkom han med regler som följde Augustin-reglerna, och då gick det bättre. Orden var ingen munkorden, utan ett samfund av klerker och lekbröder vars mål var att vidga och fördjupa den kristna tron genom predikan. Därför valde de att slå sig ner på folkrika platser, helst i städer med universitet eller katedral. Bröderna var inte bundna till en viss plats utan kunde flyttas mellan ordenshusen närhelst behovet fanns. De hade ett strängt fattigdomspåbud, som varken tillät personlig eller gemensam egendom. Alla donationer såldes. De fick inte heller äta kött, och höll fasta från höst till påsk. Detta sågs som ett medel att nå det gudomliga och var inget mål i sig. I likhet med munkarna hade de regelbundna gudstjänster, även på natten. Som predikanter hyllade de kunskap och bedrev intellektuella studier. Dominikanordens bröder undvek franciskanordens bröder.

Kloster i dåvarande Sverige:

Visby	c.1230
Sigtuna	1237
Skänninge	1237
Skara	1239
Lödöse	1243
Kalmar	1243
Västerås	1244
Strängnäs	1268
Stockholm	1340

Till detta kom en ”andra orden” för kvinnor från 1200-talets slut, vilka framlevde ett strängt kontemplativt liv. I Sverige bildades följande kloster:

Skänninge	1281
Kalmar	1299

Franciskanorden

De kallades även predikarbröder, tiggarrbröder eller gråbröderna (ej att förväxla med gråmunkarna). Den helige Franciskus fick c:a 1208 en gudomlig kallelse och kom strax därefter att bilda en klosterorden som slutligen fick påvens godkännande 1223. De sökte sig till större städer och levde i fullständig fattigdom, och hade som mål att predika och vara kristna

föredömen. Bröderna var inte bundna till en viss plats, utan kunde flyttas mellan ordenshusen. De bedrev själavård i städerna, men gav även hjälp till landsortspräster. De ansträngde sig för att hjälpa alla, även de som var allra fattigast och även de minsta orterna i landet. Överallt där människor samlades ville de bedriva sin predikan, höra bikt och utdela sakramenten. I likhet med munkar följde de tidegården, men ägnade sig också åt teologisk utbildning. Från Norden fanns det alltid 2 studenter på universitetet i Paris och en i Toulouse. Dessutom kunde enstaka bröder komma in på andra universitet ute i Europa. De som ville bli upptagna i orden fick först bli noviser för att deras förmåga att predika kunde kontrolleras. De dagliga sysslornas sköttes av lekbröder. Franciskanordens bröder undvek dominikanordens bröder.

Kloster i Sverige:

Visby	1233
Söderköping	1235
Skara	1242
Uppsala	1247
Enköping	1250
Stockholm	1270
Nyköping	1280
Jönköping	1283
Arboga	1285
Linköping	1287
Krokek	1440
Nya Lödöse	1473?
Växjö	1473

Till detta kom en ”andra orden” av kvinnor, som framlevde sitt liv i ständig tystnad och levde under sträng fasta. Deras ledare på klostret kallades abbedissa, och för de vardagliga sysslornas skull hade man leksystrar. Enda klostret i Sverige var:

S:ta Clara i Stockholm 1289

Johannitorden

De kallades även Sankt Johannes döparens ordensbröder eller hospitalbröderna. Målet var att skydda pilgrimer som for till Jerusalem. Därför blev de en blandning mellan riddare, präster och tjänande bröder. Tillsammans med tempelherrarna bildade de en stående armé i det heliga landet under den tid som det var ett eget kungarike. De hade bildats c:a 1070 vid ett pilgrimshospital i Jerusalem. Hospitalets mästare Gerardus organiserade det som ett brödraskap under S:t Augustinus regel, strax efter Jerusalems erövring 1099. År 1113 fick de påvligt godkännande, och 1154 godkände påven de nya regler som gjorde dem till en verklig riddarorden med högtidliga löften, där man hade tempelherrarna som förebild. Den högste styresmannen var stormästare, och han valdes på livstid av generalkapitlet som enbart bestod av riddare inom orden. I Skandinavien byggdes flera kloster

samt hus som vilka ibland utvecklades till riktiga kloster. I Danmark förekom de i varje stift, men i Sverige hade de en begränsad tillvaro. Biskop Vilhelm i Strängnäs lät dem få slå sig ner i Eskilstuna, sedan det godkännts av ärkebiskop Stefan, kung Knut Eriksson och jarlen Birger brosa. De fick därmed Tuna sockenkyrka och S:t Eskils skrin i sin vård.

Kloster:

Eskilstuna, strax före 1185

Johanniterhus:

Köping på Öland, 1469

Kronobäck i Småland, 1479

Tyska orden

Tyska orden hade som mål att erövra och kristna de slaviska länderna i Polen och Baltikum. Från 1228 inleddes striderna mot Preussen och senare mot Baltikum. En av dess svenska medlemmar i mitten av 1200-talet var riddaren Johan Elofsson. En annan var Karl av Bjälboätten (Folkungaätten) som föll 1260 i slaget vid Durben.

Helgeandsorden

Denna hospitalorden grundades c:a 1195 men stadfästes slutligen av påven 1213, sedan den fått stora likheter med Johannitorden. Hospitalbröderna förekom främst i Italien, och de bar mörka dräkter med ett vitt dubbelkors på bröstet och på mantelns vänstra sida. De växte både genom egna etableringar och på grund av att andra hospitalbrödraskap anslöt sig till dem. Dess medlemmar var präster, lekbröder och systrar, vilka delvis arbetade tillsammans. Deras särskilda löfte var att tjäna de sjuka, och de valde att till och med gå ut och söka upp dem i samhället. Därtill delade man ut gratis mat till de fattiga varje dag. Präster och lekmän kunde genom en gåva till orden få medlemskap vilket ledde till delaktighet i ordens andliga förmåner. Här ibland var det många från bland annat Norden.

I Danmark uppstod flera helgeandshus som var knutna till helgeandsorden, ofta med stora sjuksalar där präster, lekbröder och systrar arbetade tillsammans. I övriga Norden var det bara S:t Jörans hospital i Söderköping, från början av 1200-talet, som anslöt sig till helgeandsorden. Men det skedde först c:a 1500.

Ett flertal helgeandshus byggdes i Sverige från c:a 1300, vilka inte var knutna till helgeandsorden. De kom att uppstå i Uppsala, Visby, Växjö, Skara, Linköping, Strängnäs, Västerås, Kalmar, Söderköping, Vadstena och Arboga, samt måhända Lödöse.

Domkapitel

Vid domkyrkan fanns många klerker (domkyrkoprästerskapet, mässpräster och präster under utbildning etc.) Kanikerna levde, med munklivet som förebild, efter särskilda regler. För att få inträde skulle man vara minst 20-24 år, och ha fått subdiakonvigning. Kapitlet var ett organiserat klerkkollegium. Föreståndaren kallades prost eller dekan. Alla som tillhörde kapitlet hade rätt till ett säte i koret, och åtnjöt prebendeinkomster. De var även biskopens närmaste rådgivare och medhjälpare, och skötte biskopsbordets egendom när stiftet var utan biskop. Därtill hade de från 1200-talet en formell ensamrätt till biskopsvalet. Kapitelsledamöterna hade särskild dräkt. En svart korkappa bars över den vita mässkjortan, samt en enklare huvudbonad.

I Danmark etablerades domkapitel från 1000-talets slut både i Roskilde och i Lund. I Norge skedde det från 1152. I Sverige först från 1180-talets slut, och då i ärkebiskopsstaden Uppsala, men det upphörde något av åren 1207-1224. Skara fick påvligt tillstånd att upprätta ett domkapitel 1220, och Linköping detsamma år 1232, men det är osäkert om dessa verkligen inrättades. År 1247 bildades åter ett domkapitel i Uppsala, genom Birger jarls ingripande, för att möjliggöra biskopsvalen på ett korrekt sätt. Strax senare även i andra biskopsstäder, och de nämns i Skara 1257, Strängnäs 1277, Växjö 1280 och i Västerås 1288.

Kanikerna i domkyrkan fick dagligen en portion av livsmedel (**prebende**), vilket kom från den från början odelade kapitelförmögenheten. När domkapitel bildades i Sverige var det vanligt att förmögenheten i stället var uppdelad på varje enskild kanonikat, som då hade kanonikatsprebende som sin ordinarie inkomst. De gårdar som ingick i en sådan förmögenhet eller tilldelning, kallades prebendehemman. De skulle skötas av kanonikaten och fick inte säljas. Om inte avkastningen räckte för det allmänna underhållet, kunde inkomsten utökas med avkastningen, helt eller delvis, från kapell och sockenkyrkor. I Uppsala fanns 18 kanonikater med egna prebenden i slutet av medeltiden, men tidigare och ute i landet i övrigt var antalet betydligt färre. Exempelvis var Falköpings kyrka ett prebende.

Kyrkmässa

Bland de mässor som hölls, avsåg kyrkmässan att hedra det datum då kyrkan invigdes.

Tidegärd i kyrka och kloster

Kyrkans dagliga bönestunder förrättade i bestämd ordning på fastställda tider. De sju tidegärderna var ”otosangher (ottesång eller matutin och laudes), prima, tercia, sexta, nona, aptonsangher (aftonsång eller vesper), nathsangher (nattsång eller completorium)”.

I domkyrkor och kloster hölls gemensam korsång varje dag, men varje klosterorden hade sina särskilda bestämmelser för detaljerna. Domkyrkans ordning skulle också användas i sockenkyrkorna. Prästen hade en skyldighet att sjunga ottesång, mässa, aftonsång och alla tider, och klockaren skulle ringa till ottesång, mässa och alla tider. För vanliga människor i socknen gällde det inte att delta i dessa. Endast mässa betraktades som en angelägenhet som var till mer för dem, men i enstaka fall kunde allmogen uppmanas att även lyssna till ottesång, mässa och aftonsång på helgdagarna. Övriga tidegärder tycks inte ha haft någon betydelse.

Vid tidegärdena lästes Pater noster och Ave Maria 30 gånger innan varje ottesång, mässa och aftonsång.

Predikan

De som inom den kristna kyrkan hade arbeten med själavård, hade rätten och skyldigheten att predika. I första hand gällde det biskopar och deras ställföreträdare samt församlingspräster och prästvigda predikarbröder eller munkar. Det sekulära prästerskapet, vilka inte hörde till någon orden, ogillade i hög grad predikarbrödernas verksamhet med att predika och ta emot bikt. I sockenkyrkorna hölls en enklare och mer folkslig predikan på det lokala språket, medan den latinska predikan som hölls till de lärde var mer formell vad gällde upplägg och innehåll. Utöver de bibliska personerna och de historier som förknippades med dem, användes kyrkofäderna liv och gärningar, eller de medeltida kyrkolärarnas teser som exempel.

Varje söndag skulle det hållas en predikan i sockenkyrkorna, men det kan ha inskränkt till att enbart gälla de tider på året när det var fastetid eller bottid.

Avlat

Genom avlat eller indulgens kunde man redan under sin livstid få förlåtelse för sina synder. Genom sina synder ådrog man sig skuld, som i sin tur rättfärdigade ett straff. Detta straff fick man sedan i skärselden i väntan på uppståndelsens dag. Den som ångrade sig och gjorde bot kunde få förlåtelse, och därmed eftergift av de eviga straffen. Kyrkan ansåg sig ha rätten att kunna utdela en sådan botgöring helt eller delvis. Från början uppmanades de berörda personerna att ge allmosor till de behövande eller att bege sig ut på pilgrimsfärd. Från början av 1000-talet kunde man få avlat genom att enbart besöka en viss kyrka där man deltog i en mässa och gav allmosor. Förutsättningen var dock att man ångrat och biktat sina synder, samt för dem blivit pålagd bot som exempelvis att utföra ett fromt verk. Med uppkomsten av korståg kom det påvliga beslutet att alla som deltog i ett korståg skulle få fullkomlig avlat, och därmed fullständig efterskänkelse av alla syndastraff, vilket inte bara berörde straffen utan även kunde omfatta själva skärselden.

Bland korstågen räknades också de svenska korstågen till Finland och Baltikum. Det var då främst dominikanerordens predikobröder som engagerade sig i predikandet av korståg mot hedningarna i östersjöländerna.

I slutet av medeltiden utvecklades avlatsbrev till en omfattande marknad där man kunde köpa sig fri från sina synder.

Helgon

I Sverige fanns många missionärer under kristendomens första skede och ett flertal av dem blev också martyrer sedan de slagits ihjäl under sitt uppdrag. För en del bildades särskilda legender (Sigfrid, Botvid, Eskil, Helena, David, Erik den helige och biskop Henrik och Ingrid av Skänninge, samt Ingegerd Olofsdotter).

De som betraktades som helgon hade förvärvat sådana meriter i livet att de vid sin död kom direkt i Guds närhet, utan att behöva utstå prövningarna i skärselden. Denna himmelska ställning innebar att helgonet kunde gå i förbön för levande och döda och på så vis hjälpa dem att komma till himmelriket efter deras tid i skärselden. Helgonkulten utvecklades till vallfärder, pilgrimsresor och relikksamlingar. Från början var det biskoparnas ensak att helgonförklara (kanonisera) personer som utfört särskilt betydelsefulla gärningar. Från 1100-talets senare del övergick beslutet alltmer till påven. Den främsta och egentliga helgonkröningen var kanoniseringen, och en enklare variant var beatificeringen. D sistnämnda fick bara en liturgisk dyrkan innanför ett begränsat område, som stift, land eller orden. Ett helgon kunde hyllas på en enda eller på flera dagar under året, vilka åsyftade dödsdag, begravningsdag eller dag för helgonförklaringen. Kulten på dessa dagar indelades i 7 steg, varav bara de främsta helgonen fick alla sju, medan de minst viktiga helgonen bara fick ett.

1. Inskrivna i helgonförteckningen, och erkänns i hela världen.
2. De anropas i offentliga böner.
3. Kapell och altare kan resas till deras ära.
4. Mässa och tideböner utförs till deras ära.
5. Festdagar utförs till deras ära.
6. Man får tillverka statyer eller avbilder av dem, med gloria och diadem.
7. Reliker från dem blir utställda och offentligt ärade i kyrkorna.

I slutet av medeltiden fanns det 6000 helgon enbart i Tyskland och Skandinavien. Det stora antalet medförde tidigt att man i Europa uppdelades i ett antal områden som fick liknande festdagskalendrar. De helgon som framträder i Sverige är fram till 1000-talet Ansgar, Sigfrid, Eskil och Botvid. På 1100-talet tillkom David abbot, kung Erik den helige, biskop Henrik och Helena av Skövde. Sedan skulle det dröja fram till den heliga Birgitta (dog 1373) innan nästa helgonförklaring skedde (1391), vilken dessutom är den enda kanoniseringen av dem alla. De övriga blev bara beatificerade. Därtill

vann både kung Magnus ladulås (-1290) och biskop Bryniolf Algotsson (-1317) helgonrykte, men utan att bli beatificerade eller skrinlagda.

Utöver dessa förkom ett flertal rent lokala helgon. Prästen Nikolaus i Skara blev dräpt på väg till en sjuk och på platsen lät man bygga en kyrka år 1220. Ingrid av Skänninge dyrkades från 1200-talets slut av dominikanernas i samma stad, där hon själv varit inskriven i deras kloster, men först år 1507 blev hon skrinlagd. Folkungapartiets upprorsledare Holmger Knutsson, son till kung Knut länge, avrättad 1248 på Birger jarls order och gravlagd i Sko kloster, dyrkades som lokalt helgon. Likaså drottning Katarina, som 1250 gick in i klostret i Gudhem sedan hennes man kung Erik Eriksson den läspe och halte hade dött. En annan drottning var Ulvhild, gift med kung Sverker d.ä., som dyrkades på Selaön i Mälaren. En person vid namn Tyrgils dyrkades som helgon i Kumla och i Riseberga nunnekloster. En grav i Södertälje, tillhörande en i övrigt okänd drottning Ragnhild, rönt stort anseende.

S:t Sigfrid, var enligt officiet ärkebiskop av York och kom från England i kung Mildreds dagar för att missionera i Sverige, i följe av sina tre systersöner. Först kom de till Danmark och for sedan vidare till Varend i Sverige. I Växjö lät han bygga en kyrka och vigde den åt Johannes döparen. Därefter började han missionera i landet, sedan han lämnat kvar sina systersöner i Varend. Han kom till Husaby och döpte kung Olof skötkonung, och kungen skänkte hela byn Husaby till biskopsstolen. Enligt en bilaga till äldre västgötalagen döpte han Olov skötkonung i Brigidakällan. Inte i Sigfridskällan dit alla turister åker. När Sigfrid fick besked om att de tre systersönerna dödats, återvände han till Växjö. En natt såg han på långt håll tre skinande ljus över en sjö, vilka var de dödades huvuden som återfunnits och togs i land. De hade dödats i en hednisk reaktion, där man hade trängt in i deras hus om natten och huggit huvudena av dem.

Gunnar gröpa (Gunn Hardgrepa), var ingen from helgonliknande person som de ovannämnda, utan tvärtom. Hon anges som den kvinna som lät halshugga S:t Sigfrids tre systersöner Unaman, Sunaman och Vinamann vilka kommit till Varend för att missionera tillsammans med S:t Sigfrid. Hon hade 6 bröder, Knut, Kettil, Krog i Valsjö, Knässvill, Hulsko i Hulvig och Skate i Skadelöv. Deras fader hette Gjuke. Gunnar gröpa begravdes i heden jord i Tving i Blekinge, sedan hon drivits ut ur Varend av kung Olof. Hon fick dottern Göte som sedermera blev kristen. En jämförelse med ett flertal folktraditioner och sägner pekar på att hennes rätta namn var Gunn Hardgrepa, och att hennes bror möjligen var den trollkunnige Kettil runske som främst kan knytas till Visingsö.

Botvid föddes enligt legenden i Södermanland och lät döpa sig på en resa till England. Väl hemkommen talade han väl om kristendomen och fick många att lyssna. En tid senare deltog Botvid i ett fiskelag som lade ut nät vid en ö som ägdes av Bovinus. Där fick de bara fiska om de gav Bovinus en del av fångsten, men det ville inte Botvid gå med på. Han kastade ut sina nät och fick upp en rik fångst. Alla andra i fiskelaget kom också dit, men bara Bovinus blev utan. Därefter omvände han sig till kristendomen. Ytterligare en tid senare, c:a

1120, var Botvid på resa till Gotland. Med Botvid följde en slavisk träl som han hade friköpt och gett en kristen uppfostran i avsikt att skicka iväg honom för att missionera bland slaverna. Men när de kom till Rogö i Tystberga socken vid den södermanländska skärgården och slog upp sitt nattläger, blev Botvid ihjälslagen av trälen och en annan följeslagare vid namn Esbjörn. När Botvid fränder sedan letade efter kroppen vägleddes de av en vit fågel. Sedan inträffade olika järtecken när man tvättade kroppen och vid hans gravplats i Säby (nuvarande Salem). Botvids broder Björn byggde då på deras fädernegård i Hammarby en träkyrka dit kroppen flyttades år 1129. Samtidigt upphöjdes han till helgon och hans dag firades 28 juli. Kyrkan ersattes sedan av en stenkyrka 1176 och fick namnet Botvidakyrka (nuvarande Botkyrka). Han blev tillsammans med S:t Eskil kallad för Södermanlands apostel.

Eskil härstammade från England och kom till Sverige för att missionera i slutet av 1000-talet. Han kom till Södermanland men möttes efter en tid av en hednisk reaktion under Blot-Svens regeringstid på 1080-talet. Eskil stenades till döds i Strängnäs men gravlades i Tuna (nuvarande Eskilstuna). Han upphöjdes till helgon och hans dag firades 11 juni. På 1200-talet övertogs kyrkan av johanniterordens klosterbröder. I slutet av 1200-talet fick biskop Bryniolf Algotsson i Skara uppdraget att skriva hans officium, där hans levnad beskrevs på ett sådant sätt att den kunde användas under hans särskilda mässa.

Helena, hette en rik kvinna som efter att ha blivit änka i unga år valde att leva ett fromt liv istället för att gifta om sig. Hon bekostade en stor del av Skövde kyrka och fick en syn att hon skulle dö i Götene, där hon befann sig, men gravläggas i Skövde. Vid denna tid plågades hennes dotter av sin man, tills husets tjänare lade sig i försåt och dräpte Helenas måg. Han släktingar anklagade Helena för dådet, fick henne fälld på tinget och hon tvingades vallfärda till Jerusalem för att botgöra dråpet. Väl hemkommen anfölls hon efter en tid av mågens släktingar som dräper henne i närheten av Götene kyrka. Sedan hände många underverk i närheten av hennes kropp och sedermera vid hennes gravplats inne i Skövde kyrka.

David, abbot av hög engelsk börd tillhörande cluniacensernas orden, hade hört talas om mordet på S:t Sigfrids systersöner och längtade efter att få bli martyr i Sverige. Han verkade i Västmanland, sannolikt under en senare del av 1000-talet, och dog i Snävringe samt gravlades i häradets huvudkyrka Munktorp där hans ben bevarades i ett relikskrin. Han upphöjdes till helgon och hans dag firades 25 juni.

Erik den helige, kung av Sverige 1156-1160, blev efter sin död upphöjd till helgon och hans dag firades på dödsdagen den 18 maj. Legendan om honom beskriver hans korståg till Finland, samt hans död i Uppsala strax efter en gudstjänst som han inte ville avbryta trots beskedet om att fiendestyrkor närmade sig. I striden som följde med en dansk tronkrävare vräktes han ur sadeln och halshöggs. Den genomhuggna halskotan finns ännu kvar i det relikskrin som förvarade hans ben, och som först stod i ärkebiskopskyrkan i Gamla Uppsala och sedan i den nya domkyrkan i Uppsala. År 1198 skrinlades Erik den helige i Gamla Uppsala.

S:t Henrik, blev Finlands apostel men han var född i England och dog i Finland sannolikt år 1156. Han blev biskop och vallfärdade till Rom, och återvände till Norden tillsammans med Nicolaus Breakspear som for till Norden på uppdrag av påven. Henrik följde senare med på Erik Jedvardssons korståg till Finland c:a 1155 (som dock vissa forskare ifrågasätter) och nådde Kumo älvs mynning. Somliga hedningar döptes och en del av landet kuvades. När Erik seglar hem igen, stannar Henrik kvar men dräpts kort tid därefter av en lönnmördare. Enligt legenden hade mördaren tagit på sig Henriks biskopliga huvudbonad, men så snart han kom hem och tog den av sig följde hår och huvudsvål med. Det blev också hans straff. Hans dödsdag firades till hans åminnelse den 20 jan, men vid vissa biskopsstäder användes ibland andra datum.

Ingrid av Skänninge tillhörde dominikanorden. Hon och hennes syster Kristina Elovsdotter var med och grundade dominikanklostret i Skänninge, och deras bröder Johan och Andreas Elovssöner donerade några gods hit c:a 1280. Ingrid vallfärdade till Rom och Jerusalem och betraktades som ett helgon efter sin död 1282, men det skulle dröja ända till 1499 innan påven gav tillstånd till hennes skrinläggning, vilken ägde rum 1507. Därefter kunde Sankta Ingrid firas med egen mässa och officium en bestämd dag per år.

Ingegerd, dotter till Olof skötkonung, äktade 1019 furste Jaroslav (I) den vise och blev med honom mor till tio barn.* Under hennes tid byggdes kyrkan i Kiev, där hon också kom att gravläggas. Hennes sarkofag finns fortfarande kvar. Hon dog den 10 febr 1050, och lär ha gått i kloster under sina sista levnadsår. Redan i slutet av sitt liv aktades hon inom den grekisk-ortodoxa kyrkan som ett helgon, under namnet Irina, medan man dock i Sverige kallade henne Anna av Ryssland. Men i Sverige hyllades hon inte som helgon.

* (Inget av barnen fick svenskt namn: Wladimir, Dobronega Maria, Isjaslaw, Anastasia, Swjatoslaw, Wsewolod, Elisabeth, Anna, Wjatscheslaw och Igor)

Pilgrim

Med uppkomsten av helgon och helgonorter uppstod viljan att besöka dem i rent religiöst syfte. Pilgrimerna reste ensamma eller i grupper till en sådan helig plats för att utöva en andaktsstund, varpå de i regel reste hem igen. Orsaken till resan kunde antingen vara religiös hängivenhet och en brinnande inre längtan att få komma till det uttänkta resmålet, eller ett krav från samhället som botgöring på grövre synder som mord. Ibland kunde sändebud och personer som var på uppdrag ute i Europa passa på att besöka vallfärdsorter längs vägen.

Därtill kom i vissa tillfällen de pilgrimer som bara följde som ett slags resällskap till personer som hade en direkt avsikt med vallfärden, i synnerhet förmögna människor som var ute efter äventyr. De lokala stormännen hade en skyldighet att skydda pilgrimerna. Från mitten av medeltiden blev det allt vanligare att pilgrimerna tvingades ha särskilda pilgrimspass. De utfärdades av

den biskop som de lydte under, för att visa att de verkligen var pilgrimer och inte spioner eller landsstrykare och rövare. Under medeltidens gång utvecklades också pilgrimsmärkena som kunde inköpas av pilgrimerna på vallfärdsorterna, som bevis på att man verkligen hade varit där. De var ofta masstillverkade små märken av tenn som fästes på dräkten.

De viktigaste besöksmålen i Europa var det Heliga landet och Rom samt Compostela i nordvästra Spanien. På vägen dit besöktes i regel ett större antal andra vallfärdsorter. Somliga höll fasta tills de nådde fram till det egentliga vallfärdsålet.

I Norden var Olaf den heliges grav i Nidaros (Trondheim) den i särklass viktigaste, men det fanns även ett stort antal andra vallfärdsplatser i Norden som man kunde besöka på vägen. I Sverige vallfärdade man i slutet av medeltiden, innan detta bruk gick ur tiden, till Uppsala, Skokloster, Solna, Stockholm, Eskilstuna, Linköping, Svinnegarn, Munktorp, Skänninge, Vadstena, Karlskyrka, Kumla, Skövde, Skara och Gudhem.

Många pilgrimer hade en stav och en väska, samt mycket enkel dräkt i övrigt.

Kung Johan Sverkersson for till Rom 1220-1221 och kung Valdemar Birgersson 1274. Biskop Lars jorsalafare begav sig till Jerusalem under sin ämbetsid i Skara (1238-1257).

Kalendarium

Dessa kalenderanteckningar som upprättades på 1100-talet och eventuellt tidigare angav vilka personer som skulle firas på årets olika dagar, samt på vilket sätt. Vissa dagar hade två eller fler namn, men mansnamnen dominerar starkt över kvinnonamnen, och enstaka namn kan förekomma två gånger på året. Somliga mindes man med stora fester, och andra fick bara en kortare bön i mässan. Här emellan fanns många grader. Festerna indelades dessutom i de tre grupperna universella, regionala och lokala. De universella festdagarna gällde hela Europa, medan de regionala gällde för något mer än en kyrkoprovins. Det hindrade inte de nordiska kalendarierna från att exempelvis ha med många irländska missionärer som dött på kontinenten, samt en hel del benediktinermunkar.

Av de nordiska namnen som förekom i början av medeltiden märks bland annat:

7 jan	Knut
6 febr	Bryniolf
15 febr	Sigfrid
15 maj	Halvard
18 maj	Erik (den helige, kung av Sverige)
11 juni	Eskil
17 juni	Botulf

25 juni	David abbot i Munkatorp
28 juli	Botvid
29 juli	Olav (den helige, kung av Norge)
8 okt	Eskil

Reliker

Kristendomens relikier omfattade både ben från heliga personer eller föremål som varit i beröring av dem, antingen medan de levde eller efter deras död. Från kristendomens början var det viktigt att benen från alla avlidna individer lades på en särskild plats i väntan på uppståndelsen. Detta kunde man kringgå rörande heliga personer, eftersom syftet var att ge benen en värdigare plats, samtidigt som benen inte ansågs behöva vara samlade på samma ställe vid uppståndelsen, eftersom heliga martyrer vann himmelriket direkt genom sina levnadsmeriter. När Norden kristnades var det obligatoriskt att alla kyrkors altare skulle ha relikier. En del hade stora samlingar, i synnerhet domkyrkorna, men de flesta hade bara en eller några få relikier. Skara domkyrka fick i slutet av 1200-talet genom Bryniolf Algotssons försorg bland annat en del av Kristi törnekrona. Handeln med relikier ökade under medeltiden och eftersom en del bevisligen var förfalskningar, exempelvis förekommer sälben med uppgift att de kommer från heliga personer, blev det nödvändigt att införa äkthetsbevis som en biskop fick skriva.

Dop och namngivning

Dopet var nödvändigt för att individen skulle kunna få frälsning, och att himmelrikets portar i varje fall stod på glänt. Det var samtidigt ett avgörande vittnesbörd att man anammat kristendomen. I första hand skulle den lokale prästen förrätta dopet genom att sänka ner barnet helt och hållet i dopfunten, sedan vattnets vigts, medan mässan pågick. Han uttalade då orden ”I fadern, sonens och den helige andens namn, döper jag dig”. Eftersom endast döpta personer fick vistas i kyrkan skedde mässan vid tröskeln till kyrkan och i slutakten av dopmässan lyftes barnet in och döptes i dopfunten som stod alldeles innanför dörren vid den västra gaveln. I samband med dopet var det även vanligt att barnet gavs ett namn. Kyrkan ville att barnen skulle få namn efter kristna helgon eller bibliska personer etc, men kunde inte motstå föräldrarnas önskemål att bibehålla namn som gått i släkten sedan generationer tillbaka. Dop skedde bara några få gånger per år, vilket resulterade i att nöddop blev förhållandevis vanligt. Alla barn som inte ansågs kunna klara sig döptes så fort som möjligt. Om inte prästen hann dit, kunde vem som helst utföra dopet. Om man inte hade vigvatten eller ens vatten till hands, användes snö eller till och med saliv som ströks på barnets huvud med man uttalade den kristna dopformeln.

Efter 1200-talets mitt sänktes inte längre barnen ner i dopfunten, utan vattenöstes bara på huvudet. Därmed slutade man också tillverka dopfuntar med hål i botten för att kunna tappa ut vattnet.

Före kristendomens införande var det viktigt för många nordiska handelsmän som vistades i kristna länder att genomgå ett tillfälligt dop. Härigenom kom de att primsignas, vilket innebar att de döptes och fick bära vita dopkläder. När de sedan återvände hem igen hade de sin fulla rätt att dyrka de nordiska gudarna.

Till varje dop fanns det faddrar, minst en man och en kvinna. Efter dopet hade ansvar tillsammans med föräldrarna att ansvara för barnets kristna uppfostran, och om föräldrarna dog även deras överlevnad. Fadderskapet medförde ett andligt släktskap, och utgjorde således ett äktenskapshinder. Därför försökte man begränsa antalet faddrar så mycket som möjligt.

Äktenskap och vigsel

Äktenskapshinder omfattade primärt endast personer som var för nära släkt med varandra. Under medeltiden början räknades hinder ner till 7:e led (7-menningar, t.ex. farfars farfars farfars far, men både på fädernet och mödernet). Inom kort ändrades detta till 4:e led. Om man begärde dispens hos påven kunde man ofta få tillstånd såvida man inte var syskon eller kusiner. Under järnåldern förekom liknande regler som omfattade minst 4 led tillbaka.

Ett annat äktenskapshinder under kristen tid var om man var gift sedan tidigare. Under hednisk tid förekom polygami men det berörde i första hand de främsta aristokraterna. Den romerske konsuln Tacitus skrev år 98 att germanernas hövdingar emellanåt gifte sig två eller flera gånger, men inte på grund av lust utan för de många anbudens skull som de fick på grund av sin ställning. För att gynna allianser etc valde de ibland att ingå fler äktenskap, men en av hustrurna tycks ha varit huvudhustru. Det förkom också att de högre aristokraterna hade permanenta älskarinnor, vilka kallades frillor. Deras barn hade inte arvsrätt till jord eller gårdar, men väl till guld och annat lösöre.

För att kunna ingå ett äktenskap krävdes ett avtal mellan två ätter. Kvinnor fick ingå äktenskapsavtal när de var 12 år gamla och männen från 14 års ålder. Trolovning kunde dock ske strax efter födseln. När väl ätternas representanter kommit överens, dröjde det ofta ett år innan äktenskapet fullbordades. Då red mannen släktingar och hämtade kvinnan, eller tvärtom om mannen skulle föras till kvinnans gård, varefter bröllopfesten hölls. Den avslutades med det ceremoniellt och symboliskt viktiga sänggåendet där de båda nygifta fördes till sängs och man lade ett lakan över dem. Därmed ansågs äktenskapet ha fullbordats. Om det förblev barnlöst under flera år förekom det under hednisk tid att äktenskapet kunde upplösas, och att parterna kunde ingå nya äktenskap. Dessa regler var förmodligen mångtusenåriga.

När kristendomens roll stärktes i samhället ville man få den nordiska befolkningen att anamma äktenskapet som ett heligt sakramente, som inte fick upplösas och som endast kunde bringas till ett genomförande genom en prästerlig vigselakt. Därmed upphävdes de avtal som band ätternas till varandra, och öppnade för nya villkor för äktenskapet. Kyrkan krävde istället att båda parterna skulle säga ja till äktenskapet, en fråga som ofta var fullständigt ovidkommande under hednisk tid. När inte längre ätten hade den fulla makten att påverka vilka som ingick äktenskap med varandra, förekom hemliga äktenskap. Om inte äktenskapshinder förelåg kunde en präst viga vilka som helst och när som helst. Som symbol för den kyrkliga vigseln gav mannen sin hustru en guldring, om man hade råd, att bära på vänster ringfinger. Den kyrkliga vigseln ägde rum vid tröskeln av kyrkan och när akten var färdig gick folket in i kyrkan och närvarande vid återstoden av mässan. Det var dock inte ovanligt att man istället höll den kyrkliga vigseln i hemmet i samband med bröllopfesten. Först med 1734 års lag krävdes kyrklig vigsel för att äktenskapet skulle anses vara lagligt.

Friborna och trälar kunde gifta sig på villkor att trälinnans (eller trälen och det var en kvinna som ville gifta sig med en träl) ägare ville sälja henne. Trälar emellan kunde också ingå äktenskap, men eftersom de inte hade någon ätt kunde de inte ingå avtal på det sätt som ätterna gjorde. När detta ersattes av kyrklig vigsel hade de också samma möjlighet till vigsel som alla andra.

Frågan om trohet blev sannolikt större i samband med kyrklig vigsel och kravet på att alla som gifte sig sade ja till det. Under hednisk till var äktenskapet i hög grad en ekonomisk uppgörelse även om känslornas betydelse inte får underskattas. Som ekonomiskt avtal och skydd för ålderdom var otrohet endast viktigt vad gällde att föda oönskade barn, alltså om hustrun fick barn med någon annan. Dels hade hon omöjliggjort ett havandeskap med min man under den aktuella tiden, och dels hade de fått ett barn att föda upp som inte tillhörde honom.

Påvligt godkännande till närbesläktat äktenskap

För att få gifta sig om parterna var besläktade i 3:e eller 4:e led krävdes påvens godkännande. Många sådana ansökningar kom in och godkändes i regel.

Flera kungliga äktenskap upplöstes på grund av för nära skyldskap, exempelvis den danske kungen Sven Estridsson äktenskap c:a 1054 med Guda, dotter till kung Anund Jacob av Sverige*. Andra blev bestående, som Magnus ladulås äktenskap 1276 med Hedwig, en dotter till greve Gerhard I av Holstein, vilket aldrig upplöstes av utrikespolitiska skäl. Magnus ladulås hävdade inför påven att en skilsmässa skulle innebära att Holstein skulle förena sig med Danmark i krig mot Sverige. Innan Magnus ladulås äktade Hedvig år 1276 var han förlovad med Sofia, som i fjärde led var besläktad

med Hedvig. Dessutom hade han haft umgänge med en kvinna som också var besläktad med Hedvig i fjärde led. Av dessa orsaker var det nödvändigt att få påvens godkännande till äktenskap, eftersom det släktskapen var för nära och utgjorde ett äktenskapshinder. Detta äktenskap godkändes av påven.

*Svens mormor och Gudas farfars mor var Sigrid storråda, dessutom var Svens farfars farfars far och Gudas farfars farfar kung Emund Eriksson av Sverige.

Död och begravning

Döden uppfattades inte som det definitiva slutet, varken under forntiden eller under den kristna tiden, men mellan dessa tidsperioder rådde stor olikhet vad beträffar livets vidare öden. Uppgifter om ättestupor under hednatid är sannolikt starkt överdrivna. Visserligen tycks de ha förekommit på sina håll, men avsåg troligen endast nödår. Somliga ättestupor bär på traditioner som snarare antyder människooffer under strikt rituella former.

Under järnålderns slut förekom både likbränning och jordade av obrända lik, och de lades alltifrån tiden kring Kr.f. till kristendomens införande på gravfält. Under yngre järnåldern var högen den vanligaste gravtypen hos de som jordlades och fick en markerad gravvård. Beräkningar visar att bara en liten del av befolkningen lades i jord, medan frågan vad man gjorde med resten av befolkningen efter deras bortgång är olöst. Det största gravfältet i Västergötland omfattar ca 300 synliga högar (Dimbo gravfält). Intill Birka finns 2000 gravar (800-975). De kremerade benen tvättades och lades ner i behållare i början av järnåldern. Vid periodens slut var det vanligare att man bredde ut bålresterna bestående av ben och föremål, samt lät bygga en hög över den omkring 1 m Ø stora brandfläcken. De obrända liken var från början ofta orienterade nord-syd, men i slutet av järnåldern nästan alltid orienterade öst-väst, vilket uppfattats som en kristen influens. Dessutom ligger de förhållandevis ofta under flat mark och utan hög, eller har en låg och rund stensättning som markerar graven.

För de kristna var dödsförberedelserna viktiga eftersom de avgjorde ödet i evigheten. Om man kände att man närmade sig slutet, kallade man på sockenprästen för att bli styrkt av kyrkans sakramente. Då kunde man bikta sig och få den sista smörjelsen, som var de sjukas sakramente. Just före bortgången kunde man sätta brinnande ljus i händerna på den döende, och efter bortgången bad man böner och hade klockringning vid kyrkan så snart som möjligt för att alla som hörde klockorna kunde be en bön. Därefter hade man likvaka innan de döde tvättades och kläddes med gravkläder och sveptes i vit klädnad. Till det kunde prästen stänka vigvatten på den döde. Två eller tre dagar efter dödsfallet brukade jordfästelsen vara. Åter stänkte prästen vigvatten på den döde medan mässan pågick och rökelsekaret tändes. På årsdagen efter ett dödsfall kunde man hålla själaringsning och mässor om den dödes familj betalt till kyrkan för att få denna tjänst. För detta ändamål upprättades dödsböcker så prästen kunde hålla ordning på dagar och namn.

Under tidig medeltid ansågs att själen rycktes ut ur kroppen vid dödsögonblicket av otaliga djävlar. De fördes till skärselden där de fick stanna i väntan på uppståndelsens dag. Till deras hjälp och tröst fanns änglar, helgon och andra som inte behövde vistas i skärselden. De som slapp skärselden var de rättfärdiga, det vill säga heliga martyrer, goda munkar och rena jungfrur. Det sistnämnda avsåg i första hand nunnor. Dessa hade fri uppsyn över såväl världen som skärselden och kunde, om de själva ville, berätta för dem som var i skärselden vad som hände med dem som levde kvar i världen. I annat fall kunde de som var ny i skärselden berätta vad som hänt. På uppståndelsens dag återvände man till sin kropp och fick då beskedet om man skulle till himmelriket för evig tid, som dopet öppnat möjligheten till, eller om man hamnade i helvetet.

Alla kyrkogårdar var invigda av en biskop. Kroppen placerades i regel med fötterna i öster och huvudet i väster, för att man skulle kunna resa sig upp på uppståndelsens dag och se Kristus när han kom med soluppgången. På många håll tycks man ha använt regeln att kvinnor begravdes norr om kyrkan och män söder där om. Den mest åtråvärda placeringen var strax under takdroppet eftersom regnvatten förvandlades till vigvatten när det föll på kyrktaket, och hela tiden hjälpte den döde inför det slutgiltiga beskedet. Trots förbud kom somliga människor att gravläggas inne i kyrkan. Det gällde främst kungar och de främsta aristokraterna och måhända sockenprästerna. I mitten av 1200-talet upphävdes dock detta förbud. Ju närmare altaret man fick gravläggas, desto bättre ansågs det vara för den dödes själ. Inne i kyrkan hade man ingen gravsten alls eller en liggande gravsten över den döde, medan man ute på kyrkogården främst hade liggande gravstenar över de rikares gravar och endast som undantag resta stenar. En säregen variant var de gravnischer inne i kyrkoväggen som användes för att inrymma den dödes kvarlevor. Pilgrimer var de enda utsocknes som en landsortspräst fick gravlägga på sin kyrkogård.

Gravstenar användes bara av de förnämsta i samhället, och det är okänt om de övriga fick någon liknande markering i exempelvis trä eller om de helt saknade markering. I början av 1000-talet hade enstaka oregelbundet formade stenar, ibland med runinskrift eller reliefhuggna kors etc används som liggande gravmarkeringar. I mitten av 1000-talet utvecklades en typ som kallas eskilstunakista, som hade en rektangulärt huggen gravsten, med en rest sten i vardera änden vilka antingen var formade som ett kors eller som hade kors inristade på sidorna. Den liggande stenen däremellan kom sedan att utvecklas under de kommande 200 åren. Ibland förekom reliefhuggna blommor som växte ut från en slingrande stjälk, mitt uppe på stenen och från kortsida till kortsida. Längs sidorna kunde det förekomma skrift. På den ena sidan var det runor, skrivet på modersmålet, och på den andra sidan var det skrivet på latin med latinska bokstäver, men det var samma text. Därefter upphörde gravstenar med text och blomsterstjälken ersattes av en smal stav med ett litet kors i ena änden. Denna typ saknar även de korsprydda gavlarna och kallas stavkorshällar. Variationen är stor rörande korsets storlek och utformning. Senare i utvecklingen kom staven att börja skjuta skott liksom korset, och inom kort skulle skotten anta formen av liljor tills de dominerade

helt och ersatte stavkorset. Denna typ kallas liljestenar. Alla gravstenar är unika i sin utformning och övergången från stavkorshällar är flytande. Generellt tillhör stavkorshällarna 1100-talet och liljestenarna 1200-talet, men den exakta dateringen för olika stadier av utvecklingen är inte känd. De flesta stavkorshällarna och samtliga liljestenar var trapezoida i formen vilket innebär att den ena kortsidan var större än den andra. Ett säreget drag hos liljestenarna är att de kan förekomma både som miniatyrer, troligen barngravar, och som dubletter där en gravsten är dubbelt så bred och inrymmer två liljestenar, var och en med sin unika form och utsmyckning, troligen en dubbelgrav. I slutet av 1200-talet avbryts denna tradition som var starkt bunden till Västergötland och ersattes av den tradition som utvecklats på annat håll. Gravstenarna blev rektangulära igen samt fick latinsk text runt om på kanterna. Mitt på hällen avbildades den dödes vapenmärke, hjälm etc som gjorde att han kunde identifieras även av dem som inte var läskunniga. I inhuggningarna kunde man fylla upp med bly eller annat material som framhävde reliefen.

Under medeltiden var det ungefär 40% av de som föddes blev mer än 20 år, 20% av befolkningen tycks ha blivit äldre än 40 år, men endast 2% äldre än 60 år.

Klosterrov

Två klosterrov är kända i Sverige. Den ena utfördes 1244 av lagman Lars Petersson i Östergötland, när han lät utföra Benedikta Sunesdotter ur Vreta kloster för att sedan gifta sig med henne. Hon var dotter till Sune Folkesson och Elin Sverkersdotter, och hennes morfar var kung Sverker Karlsson och farfadern var jarlen Birger brosa. Systemen var drottning Katarina Sunesdotter, som var gift med den då sittande kungen Erik Eriksson den läspe och halte. Efter Lars Peterssons död gifte Benedikta om sig med den efterträdande lagmannen i Östergötland, Svante polk Knutsson.

Det andra klosterrovet lär ha skett en generation tidigare, omkring 1220, och inträffade när de ovannämnda Sune Folkesson bortrövade Elin Sverkersdotter ur Vreta kloster. De flesta forskare är tveksamma till detta brudrov, men betydligt mer säkra på det förstnämnda fallet.

Ytterligare ett brudrov drabbade denna familj. Benedikta Sunesdotter fick med lagman Svante polk dottern Ingrid Svante polksdotter. Hon flydde från sin faders sätesgård i Östergötland i följe med Folke Algotsson, son till lagman Algot Bryniolfsson i Västergötland, till Norge där de gifte sig och bildade familj.

RÄTTSVÄSENDET

Ärekränkning och samarbete

Straff förekom inte, bortsett från dödsdomar, utan rättssystemet byggde på förlikningar.

Samtliga brott och konflikter uppfattades som en form av ärekränkning, där man hade ringaktat den som var utsatt för brottet eller den som konflikten var riktad mot. Orsaken berodde i hög grad på att samhället och hela riket under den hedniska tiden hade en sammanhållning som byggde på samförstånd och samarbetsvilja. Det var kungens och hövdingarnas uppgift att se till så att ätterna kunde samarbeta i såväl krig som fred, för att inte riskera splittring när landet skulle försvaras eller när man anföll folk och fiender i främmande länder. Splittring kunde äventyra segern. När riket i början av medeltiden övergick till en stat behövdes inte samarbete längre på samma sätt, eftersom kungen gick in som styrande maktfaktor och fick egenskapen av en fredsfurste som garanterar alla rätt och fred. Därmed förlorade också ätten och samarbetet mycket av sin forna betydelse. Tvärtom vann kungen på splittring i samhället eftersom det dels innebar ökade inkomster i form av kungens del av böternas, och dels motiverade fler borgar, utländska legosoldater och fogdar.

Ting

Till tinget kunde alla fria män komma för att söka rätt, förlikas eller bara närvara vid uppgörelserna. Här fanns även lagmannen eller den hövding som ledde förhandlingarna, samt nämndemännen som ofta var 12 till antalet. Dessa tretton personer satt i en ring medan menigheten i övriga fick hålla sig utanför. Varje härad och hundare höll ting 2-4 gånger om året. Om häradet var mycket stort och indelat i fjärdingar, hölls fjärdingsting. Även sockenting omtalas i vissa områden i Sverige. Därtill hölls landsting över områden som mer eller mindre motsvarade landskap. Konungsting hölls var tredje år för svårare mål.

Prästerskapet krävde att få bli ställda utanför lagarna och den världsliga domsrätten, vilket godkändes år 1200 av kung Sverker Karlsson. Istället inrättades biskopsting och prostting. Böter som gällde mer eller mindre kyrkliga ärenden, fick biskopen del av. Det stadgades av Erik Eriksson i början av 1200-talet. Hit räknades äktenskapsbrott, mened och religionsbrott. Senare under 1200-talet fick biskopen rätt att döma i frågor som rörde klerker, kyrkor, testamenten och bannlysningsmål etc. Även domkapitlet utövade andlig domsrätt i liknande mål.

Alla Svears ting, Alla Götars ting och Samting

Alla svears ting hölls i Gamla Uppsala i februari månad, den fornnordiska månaden goi. Enligt många forskare var det bara de gamla folklanden i landskapet Uppland samt Västmanland som avsågs med detta begrepp. Det var vid detta ting som ledungen skulle utbjudas om det skulle bli någon färd med krigsflottan under sommaren.

I landskapslagarna omtalas att vissa ärenden endast fick ske vid alla götars ting, och vilket var de ting där lagmannen var närvarande vid. Denna formulering har tolkats på två olika sätt. Somliga menar att platsen alltid var konstant och att alla götars ting hölls på samma ställe, medan andra menar att det kunde vara vid vilket ting som helst, bara lagmannen fanns på plats. Formuleringen i sig ger dock mer stöd för det sistnämnda.

Samtinget i Strängnäs var ett gemensamt ting för de som bodde i Södermanland.

Lagman

Lagmansämbetet gick i praktiken emellanåt i arv, men lagmannen skulle enligt reglerna väljas av en folkförsamling. Traditionen blev dock sådan att man förhållandevis ofta valde en son eller nära släkting till den föregående lagmannen. Lagmannen dömde tillsammans med 12 nämndemän i de mål som fördes inför tinget.

Landskapslagar

Redan under 900-tal eller 1000-tal sammanställdes lagar. Vi känner till Vigers flockar från Uppland (Tiundaland?) och lagman Lumbers lag från Västergötland, dock ingen av dem i original utan genom omnämmanden. Detta ingick i upptakten till landskapslagarna som tycks ha utvecklats under 1100-talet för att bli nedtecknade senast under 1200-talet. Förutom landskapslagarna införde en del kungar, som Erik den helige och Magnus ladulås, samt senare även Birger jarl, att införa regler som gällde för hela riket.

Landskapslagarna har ganska olika utformning vad gäller indelningen i balkar och antalet flockar i varje balk, samt innebörden i de skilda reglerna. Till och med mellan äldre och yngre Västgöotalagen, där det bara gått drygt 50 år, är det stora skillnader. Inte nog med det, lagmännen var förhållandevis fria att använda lagen bäst de ville efter eget huvud, vilket visas av lagman Kring-Alle i Västergötland, som alltid tolkade lagarna efter eget tycke. Olika avskrifter av en och samma lag kan också skilja sig från varandra. Först med Magnus Erikssons landslag på 1300-talet uppstod stabilitet och mer fullständig ordning.

Dalalagen, utvecklades före 1280-talet och var oberoende av mälardalens lagar.

Närkelagen, tillkom i slutet av 1280-talet.

Smålandslagen, eller Tiohäradslagen (Värend, Njudung och Finnveden). Området var en egen lagsaga i mitten av 1100-talet och bör ha haft en gemensam lag vid det tillfället. Numera finns bara kyrkobalken i behåll, vilka upprättats omkring år 1300.

Södermannalagen, utarbetad och stadfäst 1327, men det flesta av flockarna ingick i en äldre version av lagen som i varje fall fanns 1288. År 1325 kom påbud om en revidering av den rådande södermannalagen, vilken stadfästes 1327.

Upplandslagen, utarbetad och stadfäst 1296. Därmed bildades landskapet Uppland, som var en sammanslagning av de gamla folklanden Tiundaland, Attundaland, Fjädrundaland och Roden. I Tiundaland ingick även Gästrikland. Inga uppgifter finns huruvida folklanden har haft egna lagar eller inte, men förekomsten av exempelvis Vigers flockar från okänd plats av Uppland styrker att lagar förekommit sedan 1000-talet eller tidigare.

Den **äldre västgöotalagen** skrevs av lagman Eskil på 1220-talet. Den omarbetades senare och den **yngre västgöotalagen** nedtecknades på 1270-talet. Trots det kom den äldre lagsamlingen att bli kopierad ända till slutet av 1200-talet, och det är i en bilaga till en sådan avskrift som vi även finner listorna på kungar i Sverige samt biskopar och lagmän i Västergötland, vilka avfattats runt 1220-talet.

Västmannalagen, är till stora delar identisk med Upplandslagen, men vissa markanta skillnader finns också. Den bör ha tillkommit omkring år 1300, möjligen med en äldre förlaga.

Östgöotalagen, den äldsta avskriften är från 1300-talets mitt men återger en utgåva från 1290-talet. Enligt somliga var det lagman Bengt Magnusson (lagman 1269-1294) som lät upprätta den. Somliga formuleringar antyder att vissa delar eller det mesta skrevs redan på 1260-talet, och i så fall troligen av hans far Magnus Bengtsson, vars farbror lagman Eskil i Västergötland lät skriva ner äldre västgöotalagen.

Kung Eriks lag

Erik den helige införde sannolikt en enskild lag som skulle gälla i hela riket, och som syftade till att hustrun fick en bättre ställning än tidigare. Möjligen värnade han om hennes giftorätt, och att mannen inte godtyckligt fick förskjuta henne.

Bjarköarätt

Omfattar lagar som gällde i städer. Varje stad hade sin bjarköarätt fram till 1300-talets mitt då en gemensam stadslag utarbetades för Sverige. Först från slutet av 1200-talet infördes rådmän i vissa städer. Ordet tolkas av somliga som den lag som ursprungligen rådde på Björkö (Birka) i Mälaren och som sedan spreds vidare med bibehållet namn till andra städer. Det har också tolkats som "rätten för ett bjark/birk", där birk avser ett eget rättsområde, skilt från häradet.

Eriksgatan

När kungen hade blivit vald av svearna vid Mora äng i Attundaland, skulle han ut på en resa genom landet för att bli hyllad som kung även av de andra folken. Färden gick via Östergötland, rundade Vättern och in i Västergötland, vidare till Närke, Västmanland, Fjädrundaland och Tiundaland. Omkring år 1300 inlades även Småland eller Tiohärad (Njudung, Varend och Finnveden), vilka skulle föra kungen vidare från Holveden till Juna bäck, där Jönköping ligger idag. Västgötarna skulle sedan föra kungen via Falköping och Skara upp till Ramunderboda, där närkingarna tog över. Vid varje landskapsgräns skulle det mottagande landskapet ställa upp en gisslan som kungen förde med sig, till kungens eget skydd och sin säkerhet, men också som en garanti och bekräftelse på att det var rätt kung som kom. I varje landskap skulle han sedan hyllas som kung. Eriksgatans ursprung, ålder och namn har diskuterats mycket.

Jordaköp

Jorden ägdes från början av ätten, men redan från 500-talet finns det anledning att anta att jorden kom att ägas av enskilda personer eller familjer. Men under lång tid därefter förekom bördsrätt som innebar att ättens medlemmar hade förköpsrätt till all jord som skulle säljas. Jord såldes bara om man var tvungen till det, och hembud skulle först ske till de bördberättigade bönderna, vilka var de som inräknades i säljarens ätt. Om de inte ville köpa den utbudna marken övergick möjligheten att förvärva jorden till vem som helst i övrigt i samhället. Värdet på jorden var 24 gånger större än utsädet värde. Exempelvis skulle varje örtugland kosta 24 örtugar att köpa.

Skaftållning

Denna sedvänja var ursprungligen en vapened, som bestod av sammanlänkade, formelbundna rättshandlingar vilka var typisk för indoeuropeiska rättssamhällen, och anses vara mångtusenårig. Tre rättshandlingar var centrala och berörde hela ätten, och därmed blev också tillvägagångssättet konservativt.

Jordförsäljning

Avtal
Fästning mellan parterna och fastar
Formel som bekräftar ny ägare
4 + 4 fastar
Släktgille
Vängåvor
Omfärd kring jorden
Mottagaren leds till högsätet
Manteln breddes över jorden i mottagarens sköte

Äktenskapsavtal

Avtal
Fästning med giftoman och fastar
Formel som bekräftar förflyttning till annan ätt
4 + 4 fastar
Släktgille
Vängåvor
Brudfärd till bröllopet och festen
Bruden (och brudgummen) leds till sängen
Lakan breddes över bruden och hennes sköte

Dråpsförlikning

Avtal
Fästning
Formel för bekräftelse
4 + 4 fastar
- - -
Vängåvor och ättebot
- - -
- - -
- - -

Fästning

De viktigaste avtalen mellan ätter bekräftades genom fästning. Fyra personer från varje ätt ställde upp som fastar, och i deras följe kom en forskiliaman på varje sida som förde ättens talan. De två forskiliamännen uttalade varsin formel och höll tillsammans med de andra fastarna i skaftet av ett vapen. Detta kallades för skafthållning. Motsvarande ritual utfördes vid ingåendet av äktenskapsavtal mellan två ätter, men då kallades forskiliamännen för giftomän.

Böter

Inga andra straff förkunnades på tinget än böter och i sällsynta fall landsförvisning. Dödsstraff utgick till förrädare men tycks inte ha varit någonting som tinget dömde till. Likaså kunde högättade familjer, som låg i strid med varandra, försöka hålla någon av sina fiender i fängsligt förvar. Det

var dock mycket ovanligt. Det enda kända exemplet före år 1300 var när Magnus ladulås fängslade två medlemmar ur Algotssönernas ätt.

Innan ett ärende drogs inför tingen skulle ätterna själva under äldsta medeltid först försöka åstadkomma en förlikning mellan ätterna. Endast när detta misslyckades drogs ärendet inför tingen. Böterna som betalades på grund av en dom som förkunnats på tingen, fördelades lika mellan målsägaren, kungen och den häradshövding etc som rådde över tingen. Bötesbeloppen under medeltidens början baserades på 6 öre, 12 öre och 24 öre (=3 mark) silver. Vid sidan av detta förekom ett bötesbelopp på 40 marker, som gällde för dråp.

LAND OCH GÅRD

Gård

Varje enskild gård hade en tomtmark som skulle stänglas, både för de betande djurens skull och för att inhägna gårdens trädgårdar. På tomtmarken fanns det ett flertal hus med olika ändamål, samt ett tun som omfattade marken mellan husen och delvis utanför dem. Förutom sätesgårdarna, för de besuttna i samhället, fanns normalstora gårdar, samt mindre boställen av fast eller tillfällig art. I somliga delar av landet förekom dessutom fiskebodas och fåbodas.

Sätesgård

Huvudgårdar eller sätesgårdar hos de förnämre ätterna hade emellanåt ändelsen -bo, vilket inte ska förväxlas med -bol som avsåg mindre gårdar. Exempelvis var Munsö i Mälaren ett ärkebiskopshemman om 4,5 markland som avsåg den egentliga gården, men till godset ingick även 20 markland som var fördelade på landbor (trälar och arrendebönder). Normalt var dock sätesgårdarna betydligt mindre och motsvarade storleken på 2-3 skattemannan, men ätten eller familjen ägde i gengäld vanligen många gårdar utöver sätesgården.

År 1400 fanns det omkring 470 sätesgårdar i dåvarande Sverige, vilket minskades till c:a 370 (270?) i mitten av 1500-talet. De övriga sätesgårdarna hade då delats upp i hemman åt landbor.

Antal sätesgårdar år 1562 (antalen är ungefärliga):

Västergötland-Dalsland	92
Småland	69
Södermanland	34
Uppland	28
Östergötland	23
Västmanland	7
Värmland	6
Närke	5
Dalarna	2
Öland	2

Gårdarna sköttes av trälar och senare av legohjon, vars lön och sociala förmåner var mycket begränsade och därmed billigare än kostnaden för trälarna. Efter träldomens avskaffande 1335 sköttes de enbart med hjälp av legohjon och dagsverkare. Över gårdsarbetarna stod bryten, som även han var träl från början, men som senare var en friboren man.

Jordbruket baserades på boskapsskötsel medan spannmålsodlingen ökade i början av medeltiden, men ofta förhållandevis lite mot tidigare. Kosten kom därför att utgå från kött- och mjölkproduktionen. Spannmål användes bland annat som ersättning för pengar för att betala skatt.

Trädgårdsodling förekom redan under forntiden. Apel, ärter, bönor, lök förekom (apelgårdar och lökgårdar etc). Med klostren infördes även kryddgårdar.

Högsäte

Högsätet var den förnämsta sittplatsen vid långbordet, både hos de enklare familjerna och hos aristokraterna. Platsen för högsätet flyttades under 1000-talet från den norra långsidans mitt till den östra gaveln. En möjlig orsak till förändringen, hos de högre aristokraterna, är övergången från en härd mitt på golvet till en rökugn som ledde ut röken via en skorsten. I ett tidigare skede förekom markfasta högsätesstolpar vilka stod alldeles intill högsäten, och ingick bland de stolpar som bar upp taket.

Frälse

Frälse betyder frihet, och syftar på motsatsen till trål samt personernas frihet från skatt. Det andliga frälset avsåg kyrkans representanter, som menade att de inte skulle kunna bli dragna inför tinget eller att de skulle behöva betala skatt till kungen. Det världsliga frälset fick skattefrihet om de som motprestation ställde upp en stridshingst och en fullt beväpnad ryttare som kunde följa kungen. Utvecklingen av det andliga frälset gick långsamt och från början var det bara skattefrihet på prästgården. De brottsfall som normalt

ledde till tinget, skulle allt oftare dömas av biskopar och prelater. År 1200 befäste kung Sverker Karlsson det andliga frälset, rörande all kyrklig jord och alla kyrkliga brottsmål. Detta löfte upprepades i samband med Johan Sverkerssons kröning. Det världsliga frälset däremot uppstod genom Alsnö stadga år 1280, där Magnus ladulås i samråd med riksrådet skrev ner villkoren för skattefrihet.

Jordägandet

I mitten av järnåldern tycks all jord ha ägts av ätterna. Under den senare delen av järnåldern, troligen från 500-talet och framåt, blev ägandet allt mer personligt. I Västergötland används begreppet ättleve (ättens arvingar), som hade bönds rätt eller förköpsrätt på all jord som såldes av släktingar. Det syftade på den odaljord som privatpersoner ägande fullt och fast, och sådana självägande bönder kallades odalbönder.

I mitten av 1500-talet var jordägandet rörande det totala antalet hemman fördelat på följande sätt i Sverige. Variationen kan dock vara mycket stor mellan olika delar av Sverige. Exempelvis var andelen frälse- och kyrkohemman mycket låg i Norrland och på Gotland, medan den var desto högre i den övriga delen av södra Sverige. I begreppet kyrkojord ingår all den jord som indirekt låg under påven, således även klosterjord etc.

krono	5,5%
frälse	21,8%
kyrko	21,0%
skatte	51,7%

Kronohemman ägdes av kronan och betalade full skatt, liksom skattehemman vilka ägdes av en person som inte innehade skattefrihet. Däremot var det inte ovanligt att skattehemman arrenderades ut på samma sätt som frälse- och kyrkohemman. Så antalet ägare av skattehemman var betydligt färre än antalet skattehemman i vissa delar av landet. Frälse- och kyrkohemman betalade ingen jordaskatt till kronan, men arrendatorn betalade istället arrendeavgiften.

Mått på åkrar och gårdar

Begreppet **mantal** kunde användas på många olika sätt under medeltiden och tiden därefter. I frågor rörande skatter avsågs ofta alla män över 15 år, stundom 20 år, och ibland berördes bara de som var upp till 65 år. Efter medeltidens slut avsåg 1 mantal en full gård som kunde försörja en normalstor familj, en storlek som de flesta gårdarna hade.

Attungen, motsvarade ett halvt markland och indelningen i attungar ersattes på 1200-talet av marklandsindelningen. Dock inte i Östergötland där indelningen bibehölls ännu en tid. Här utgjorde holmbyarna alltid 8 attungar,

eller 4 markland. Detta motsvarades av normalbyn i Uppland där exempelvis de kungliga Husabyarna alltid var på 4 markland. I ett flertal fall hörde två holmbyar ihop och låg i närheten av varandra eller hade till och med gemensam byplats. Rörande ledungsflottan ansvarade varje holmby för tillsättningen av ett håsäte, det vill säga roddaren som satt vid en årtull (hå). Två holmbyar ansvarade för de båda roddarna som delade ett roddarsäte (hamnan). Även i Uppland låg två byar om vardera 4 markland emellanåt intill varandra och bildade tillsammans en hamna.

Markland, uppkom under 1100-talets senare hälft men infördes på 1200-talet runt Mälardalen och i Dalarna. Avsikten med indelningen var för att reglera avraden eller arrendet på jord. Ett markland var 8 öresland i Östergötland, som i sin tur var på 3 örtugsland. Under medeltiden var ett örtugsland lika med 8 penningland, men under äldre medeltid var det 15 penningland, varför 1 markland var 192 penningland, men tidigare 360 penningland. Vissa variationer kan märkas, exempelvis i Närke där det gick fler attungar per markland än i Östergötland (3,5 markland per attung i Fjugesta istället för 2). I praktiken användes örtugsland, eftersom de större måtten ofta var för stora. Ett örtugsland besåddes med 2 spann (c:a 73 liter) utsäde, vilket var värderad till 1 örtug silver (1/24 mark silver), men eftersom hälften låg i träda såddes bara 1 spann per år och örtugsland. Ett örtugslands åkrar var ofta 3000-4000 m².

Spannland, åker som besåddes med 1 spann, och som omfattade 1/2 **tunnland**, ofta även 1 örtugsland. I Dalarna indelades tunnlandet i 36 **snesland**, vilka i sin tur indelades i 9 **bandland** om c:a 10 m². Spann användes som mått i Mälardalen och östra Sverige, skäppa i Västergötland och delar av Småland (1 spann = 73 liter, samt 1 skäppa = 29,5 liter).

Markebol avsåg en normalstor gård och för den betalade landbon 1 mark per år i arrende. Mindre enheter kallades öresbol, örtugsbol och penningsbol. Attungen användes ibland annat Östergötland, aln främst på Öland, och attungen omfattade 24 alnar, vilket gör att 1 markebol var lika mycket som 1/3 attung. På en attung gick det även 120 penningsbol. På Öland användes begreppet aln som motsvarade 1 öresbol.

En åker om 24 fårors bredd var c:a 9 aln (5,65 m) bred.

Regel från 1472:

24 fårer jord gör en åker
2 åkrar gör en fjärding jord.
8 famnar jord gör en åtting.
3 åttingar gör ett helt bol jord.
Ett helt bol gör 12 mark guld
4 fjärdingar jord gör 8 mark silver.

Eftersom:

8 silver = 1 guld

är således:

$12 \times 8 (=96)$ mark silver = 12 mark guld
 $(12 \times 4 =)$ 48 fjärdingar = 1 helt bol
 $(48 / 3)$ 16 fjärdingar = 1 åtting
 2 fjärdingar = 1 famn

1 bol	12 mark guld el. 96 mark silver	3 åttingar 1 åtting	8 famnar 3/8 famnar	48 fjärdingar 16 fjärdingar	96 åkrar 32 åkrar
-------	------------------------------------	------------------------	------------------------	--------------------------------	----------------------

Mål var ett vanligt jordmått som omfattade 8 x 8 stänger, men 8 x 7 och 7 x 7 stänger förekommer också. En stång var 8 gamla eller 6 nya aln, eller 2 famnar. Ett fixerat måttssystem av det här slaget förekom dock inte överallt i Sverige.

1 mantal = $\frac{1}{4}$ av byn = 24 spansns utsäde = 1 markland (8 öresland) = 1 hemman
 1 tön = 24 spann

Örtugsland

En åker med utsäde av 2 spann korn, varav hälften låg i träda och utsädet hade ett värde av 1 örtug silver, och med avrad av samma värde. Ett örtugslands åkrar var ofta 3000-4000 m² (0,3-0,4 ha), varav hälften låg i träda. Köpvärdet var 1 mark silver (24 örtugar), och således 24 gånger utsädets värde. Till detta hörde även en äng.

Markland = 24 örtugsland

.Åkrar med utsäde av 24 spann korn, till ett värde av 24 örtug silver (1 mark silver), och med en åkerareal av omkring 7-10 ha, varav hälften låg i träda. Köpvärdet var 24 mark silver (c:a 5 kg). Uppkom i slutet av 1100-talet

Markland = 1/8 hamna eller 1/4 bolby eller 2 attungar

Tolft / Hundaresättingen = 12 bolbyar à 4 markland (48 markland)

Hundare = 96 bolbyar (384 markland) = c:a 115-154 ha (1,2-1,5 km²) åker

Bolby / Holmby = 1 plogland = 4 markland = 8 attungar = c:a 29-38 ha åker

Attungen = 1/2 markland = 1/8 bolby = c:a 3,5-5 ha åker = 1 mantal (tillräckligt för att försörja ett bondehushåll)

Hå (årtull) = 1 roddare = från 1 bolby

Hamna = 2 roddare (en roddarbänk)

Skifte

Tegskifte

Tegskifte innebar att byns bönder omfördelade åkrar och ängsmarker, ofta efter att ha uppmätt och indelat dem på nytt efter andra principer än tidigare. Åkrarnas delar, eller tegarna eller parcellerna, var i regel långsmala och kunde ha proportionen 1:4 till 1:100 eller mer. Ofta kunde de vara 8-22 m breda,

90-150 m långa och ha en yta av 0,09-0,28 ha. Formen kunde däremot växla och de var inte alltid rektangulära. Vissa tegskiften var systematiska (bolskifte, kedjeskifte och solskifte), medan andra var mer spontana. Vret kallades ett mindre inhägnat åkerland, särskilt i trakten av Mälardalen.

Kedjeskifte och bolskifte

Kedjeskifte utfördes i början av medeltiden och måhända under slutet av järnåldern. Den är känd i somliga östskånska byar och i Västergötland, samt kan ha varit föregångaren till solskiftet i Mälardalen. Kedjeskiftet utgår från en värdering av byns enskilda gårdar, räknat i bol eller annan enhet. Vid Bolskifte fick varje bol en enda bred parcell i varje åker, men vid kedjeskifte fick bolet eller den valda enheten istället två eller flera smalare parceller i varje åker. Tillsammans bildade parcellerna bolets rättmätiga andel av åkern. Parcellerna tillhörande olika bol kom härigenom att följa varandra likt länkarna på en kedja.

Hammarskifte

Hammarskifte utfördes på en icke solskiftad by. Hammar (=sten) syftar på byns områden som inte var åkrar och som var oröjda, där det ännu förekom sten. Om någon av byns bönder utvidgade sina åkrar på utmarkerna, var det viktigt att alla i byn fick samma rätt och att all den nyupplodade marken fördelades rättvist mellan dem. Skifte av de nya markerna genomfördes så alla fick lika mycket av de bästa jordarna. Bönderna fick därefter samma oinskränkta rätt till dessa marker som till sina övriga åkrar. Eftersom hammarskiftets princip gick emot solskiftet, förbjöds det redan under medeltiden, men det förekom ändå ända in på 1700-talet.

Solskifte

Solskifte förekom senast från 1200-talet och främst i östra och mellersta Sverige (Mälardalen, nordöstra Småland och Öland). Ursprunget är dock betydligt äldre och anses ha härstamma från Sverige och Danmark och spridits vidare till England under den anglosaxiska utvandringen på 400- och 500-talet. Solskiftet var ett systematiskt genomfört skifte av byns åkrar och ängsmarker.

Det skedde redan i början av medeltiden och berörde upplodad åkermark och ängsmark som redan var uppdelad mellan gårdarna i byn. Var och en av de åkrar och ängsmarker som skiftades, uppdelades i samma antal som skiftesmedlemmarna. De fördelades varje gång i samma ordningsföljd, vilket medförde att alla alltid fick samma teggrannar åt olika väderstreck. På så vis följde man solen eller väderstrecken vid skiftet av byns åkrar och ängar. Fördelningen tog också hänsyn till gårdens storlek inom byn, där större gårdar fick mer. Vid varje skifte fick de olika gårdarna en yta som var proportionell mot deras andel i byn. För att kunna utföra detta användes en speciell mätstång, vars längd kunde variera ganska mycket mellan olika byar.

Allmänning

Kronan gjorde från 1100-talet anspråk på alla de skogsmarker, berg och vattendrag som ingen annan av gammal hävd hade gjort anspråk på, och som uppfattades som allmän egendom.

Avkastning

Spannmålsodlingen gav som mest 6 gånger utsädet, men under nödår fick man i genomsnitt bara obetydligt mer än utsädet tillbaka. Under forntiden ämnade den hedniska kulturen upprätthålla goda förbindelser med det gudomliga för att garantera bra avkastning. Under kristen tid sågs missväxt fortfarande som ett gudomligt straff.

Nötkreaturen var mindre än nu för tiden. Korna mätte omkring 115-120 cm i mankhöjd, ibland ner till 105 cm, medan tjurarna var betydligt större. Svinen var ganska småväxta och hade en boghöjd av 70-80 cm, och vikten var upp till 40-50 kg.

Hund och hundare

De indelningar i hund, hundare och härader som vi vet går tillbaka till tiden före medeltidens början har granskats och analyserats av ett förhållandevis stort antal forskare, i synnerhet hundaresindelningen runt Mälardalen. Även om man emellanåt är mycket eniga i vissa frågor är resultaten ofta diffusa. En orsak till detta kan vara att indelningen av hundaren byggts på flera olika underenheter, som tolft och hamnor, och att indelningen endast omorganiserats vid särskilda tillfällen i vissa områden. Därmed kan det ha varit möjligt att långt fler enheter eller gårdar existerat, och ansvarat för sin del av den gemensamma samhällsörden, än vad begreppet hundare från början ansåg.

Ett annat problem är nämnda forskares kategoriska inställning att samtliga gårdar som var i drift innan kristendomen infördes omkring år 1000, alltid hade ett gravfält som idag normalt har återfunnits vid inventeringen. Detta påstående att 900-talets gårdar alltid hade gravfält bestående av högar eller stensättningar, kan knappast upprätthållas någon annanstans än just i Mälardalen om ens där. Det finns anledning att anta att det även förekom ett större antal gårdar i Mälardalen som aldrig anlade gravfält där de kunde synliggöra minnet efter sina döda. Om det är riktigt faller en väsentlig del av de försök som gjorts att rekonstruera bygden och dess utveckling under yngre järnåldern.

Hundaret

- Förekom i Uppland, Västmanland och Södermanland.

- Var ursprungligen ett ledungsdistrikt, där man utrustade ledungsskepp och försåg dem med roddare och styrmän.
- Var ett tingsområde, var och ett med sin domare.
- Var ett grundläggande rustningsdistrikt och skattedistrikt.
- Delades i 1/2, 1/4 och 1/8 hundare (som inte var detsamma som åtting, eftersom den var detsamma som tolften). Åtta tolft ($8 \times 12 = 96$) var ett hundare. Varje tolft i ett hundare var uppdelad i 3 hamnor som satte upp 12 roddare. Skeppslagen längs kusten utvecklades efter hand och omfattade ursprungligen 2 tolfter per skeppslag. Tillsammans med ett moderhundare utgjorde de ($10 \times 12 =$) 120 roddare, och detta kan ha varit den äldre hund-indelningen (med 10 tolfter eller 30 hamnor).
- Organisation och gränser låg fast i slutet av 1200-talet utom vid kusten
- Storlek och rikedom kunde variera mycket
- Under 1300-talet ändrades benämningen till härad.

Attundalands hundare har större inbördes jämnhet än Tiundaland. Fjädrundalands hundare låg betydligt över de andra hundarena vad gällde hemmantal (mantal beräknat på hemman och inte individer) och skattekraft.

Enligt taxeringsuppgifter från c:a 1314 förefaller det troligt att Södermanland haft en befolkning som motsvarat 7 hund (eller drygt 8 hundare), och Närke 3 hund.

Primärenheter – ensamgårdar

Avser uppfattningen att ensamgårdar var den primära vikingatida bebyggelseenheten. Oavsett storlek på taxeringen och antalet gårdar under tidig medeltid, antas den vara primärenheten och hundarets lägsta basenhet. Den framträder genom förekomsten av bebyggelseplats, jordbruksmark och ett ortnamn, och där det finns ett gravfält från yngre järnåldern.

Antalet förhistoriska primärenheter överensstämmer i mycket hög grad med det förväntade i uppländska tolfter samt i hundaren om 8 tolfter. Samtidigt antyds det att det förekommit andra strukturer såväl före som efter detta.

I Rodens skeppslag förekommer ofta dubbeltolfter, och var och en av dessa tycks ha hört till ett hundare som därmed omfattat 10 tolfter (= 120) och inte 8 (= 96) som det var senare. Det gäller i synnerhet Attundaland, men inte i samma utsträckning Tiundaland.

Vissa hundare hade kvar 10 tolfter i början av medeltiden såsom Vendel, Åkerbo, Trögd, Västerrekarne, Österrekarne, Jönåker, Övra Tör och Yttra Tör. Andra hundare var återstoden av tudelade eller tredelade storhundare eller hund, där det i efterhand har gått att sammanföra två eller tre hundaren till ett storhundare eller hund, såsom Tuhundra+Norrbo, Gorunda+Tjurbo+Seunda, Simbo+Åsunda, Torsåker+Lagunda, Bälunge+Norunda. Men det är inte den enda möjligheten till förklaring.

Ett alternativt sätt är att beräkna antalet primärnamnenheter, som utgår från ålderdomliga ortnamn vilka bör ha existerat vid övergången till medeltid trots att de saknar kända gravfält. Då erhålls en bättre överensstämmelse med hundaret om 8 tolfter, i hundaren som Närdinghundra, Norunda, Ulleråker, Hagunda, Håbo, Lagunda, Simbo, Gorunda, Norrbo, Snävringe och Öknebo.

Under tidig medeltid var det mesta av Mälardalen fortfarande indelat i storhundare eller hund (10 tolfter) och bara Attundaland och de mellersta delarna av Södermanland hade genomfört en reform som gav upphov till normalhundare (8 tolfter). Dateringen av dessa normalhundare har förts till 1000-talet men oftare till 1100-talet. Orsaken till att omorganisationen aldrig genomfördes fullt ut anses ha varit att sockenbildningen befäste och bibehöll den struktur som rådde vid det tillfället, och att socknarna i hög grad följde tolftsindelningen eller tudelningar av den.

Antalet gårdar och byar

Gravfälten har används som argument för att den vikingatida bebyggelsen eller primärenheten nästan alltid varit ensamgårdar. Det förutsätter att så gott som alla i samhället gravlades på synliga gravfält, vilket kan ifrågasättas eftersom det inte tycks ha varit regel någon annanstans i Norden eller Europa.

I Uppland omfattade de flesta av bebyggelserna 1-9 gårdar omkring år 1700-talet, och i Södermanland 1-4 gårdar.

Beräkningar utifrån de tidiga 1300-tals skatterna antyder att det i Uppland fanns 7500 gårdar à 1 markland, och i Södermanland 5600 gårdar à 1 attung. Eftersom Södermanland hade ungefär 1440 kända primärenheter på 1000-talet skulle det motsvara 4 attungar (eller gårdar) per primärenhet, vilket är omöjligt med tanke på antalet gårdar per by under 1700-talet. Därför måste vi fråga oss hur många gårdar det fanns totalt år 1700 i Södermanland, samt ifall många av dessa kan ha existerat redan på 1000-talet och tidigare trots att de inte har lämnat något synligt gravfält efter sig.

I Tiundaland och Attundaland blir förhållandet i genomsnitt ungefär 4 markland per känd primärenhet under 1000-talet, i Fjädrundaland däremot 7,5 markland per primärenhet. Det är det dubbla mot förhållandet i Södermanland, vilket stämmer med att byarna eller primärenheterna i genomsnitt omfattar dubbelt så många gårdar år 1700. Ett annat försök till förklaring är antagandet att gårdarna i Uppland var betydligt mer bärkraftiga och taxerades till det dubbla gentemot gårdarna i Södermanland, och att de åtta gårdar som 4 markland bör ha motsvarat istället avsåg fyra gårdar. Då stämmer situationen gentemot år 1700. Men även i Uppland är detta orimligt, dels eftersom den dubbla taxeringen bara är en hypotes, och dels eftersom antalet primärenheter knappast kan ha växt så mycket på 250 år, från 1000-talets mitt till början av 1300-talet.

Tun och Husby, samt ledung

För att kunna organisera den krigsflotta som ledungsflottan utgjorde organiserades Mälardalen i hund, och senare i hundare. Till denna organisation hörde även orter som benämndes **Tuna** (samt -tun eller -tuna) och **Husaby** eller **Husby**. **Hund** och **hundare** var Mälardalens variant av häradet som annars förekom i övriga delar av Sverige. Indelningen av hund ersattes av hundare på 900-talet eller 1000-talet. De tre uppländska folklanden, som senare bildade landskapet Uppland, hette Tiundaland (tio-hund-land) Attundaland (åtta-hund-land) och Fjädrundaland (fyra-hund-land), och har alla namn efter indelningen i hund.

Hundaret indelades i bråkdelen hälften, fjärdingar och åttingar. Kungen skulle senast under senvintern beordra ut **ledungsflottan** om den skulle användas för krigsfärd mot annat land. Under tidig medeltid fick den inte användas mot kristna länder, mer än som försvar i orostider, men obegränsat mot hedniska länder. Härstyrkan ansvarade själva för sin beväpning, skeppens skötsel och byggande, samt skeppsvist i form av kost. Från varje åtting utsåg bönderna en åttingsman som samlade in skeppsvisten de år som ledungsflottan inte låg ute. Den fördes till vishuset i husbyarna. I slutet av 1200-talet förlorade ledungsflottan och därmed husbyarna sin forna betydelse och ersattes av rytteriet, men vid enstaka tillfällen och för vissa områden uppbådades ledungsflottan ända till medeltidens slut.

Åttingen motsvarade senare ganska exakt kyrkosocknarna, medan huvudkyrkan i varje hundare kallades hundareskyrka. De övriga kyrkorna kallades tolftskyrkor, eftersom de i sin tur var uppdelade i tolftedelar, samtidigt som socknen var identiskt med en åtting av hundaret. Således bestod ett hundare av åtta tolfter, eller $(8 \times 12 =) 96$ enheter.

Från varje hundare kom 4 skepp eller ledungssnäckor, vilka hade 12 par med åror. Skepp med 13 årpar eller mer kallades långskepp, men sådana skepp tycks inte ha använts i ledungsflottan från Mälardalen. Ett ledungsskepp rymde 24 roddare och stridsmän, eller vigermän, samt en skeppshövding eller styrman. Fyra sådana skepp motsvarade alltså exakt 100 man. Skeppen indelades även i roddarsäten (hamnor) och årtullar (håar). I slutet av 1200-talet skulle varje hamna ha sköld, spjut, svärd, järnhatt, pilbåge och 36 pilar. Detta var ämnat åt vigermannen eller krigaren som även skulle underhållas av hamnan med proviant (skeppsvist) och ibland silverpenningar.

Ett hund var organiserat på ett liknande sätt, men omfattade 10 tolfter eller 120 man. Detta tal om 120 kallades storhundra och var den ursprungliga innebörden i ordet hundra hos nordborna. På liknande sätt som med hundarets 96 gårdar, bestod ett hund av 10 tolfter av bolbyar eller fristående gårdar, som var och en befolkades av en familj eller storfamilj. Dessa gårdar kan ofta spåras ner till 500-talet, vilket formellt ger en antydning om hundindelningens ålder.

Ledungens storlek, utifrån landskapslagarnas formulering, omfattade ungefär 280 skepp, varav 114 från de uppländska folklanden. Totalt deltog omkring 7.000 man om hela ledungsflottan låg ute.

Tuna (eller -tun / -tuna) kallades den gård i varje hund, som var centrum för sådant som rörde kult och ting. Inte långt härifrån låg en husby (Husby / Husaby) som tycks ha varit säte för kungens organisation av ledungsflottan. Tunaplatserna har ofta gudanamn som förled, medan husbyarna endast heter Husby eller Husaby. Som förled till Tunaplatsernas ortnamn förekommer ett flertal gudar (Frej, Freja, Tor, Tyr, Nerthus och Ull), men däremot inte Oden, vilket beror på att organisationen låg färdig innan Oden blev en större gud. Arkeologiska dateringar på sådan tunaorter antyder en början runt 400-talets slut eller senast från 500-talet.

Husaby betyder gården eller byn som var befäst, med sten eller träverk. Av landets ca 70 husbyar ligger 46 i Mälardalen och 25 i Uppland. Även i Danmark (9 st) och Norge (46 st) förekommer ortnamnet. I Danmark användes ordet under tidig medeltid för att beteckna en by som tillhörde kung eller biskop. Husbyarna uppfattas som Tuna-orternas efterträdare, och redan under seklen strax före år 1000 förekom Husa-orter, som omkring år 1000 fick benämningen Husbyar. Samtidigt med dessa etablerades sannolikt ortnamn som Rinkeby, Tägneby, Svenneby och Karleby. Det som byggdes upp kring Husbyarna från 700-talet eller något senare var i stark upplösning på 1100-talet, och i slutet av 1200-talet var en betydande del i privat ägo bland annat genom donationer till kloster. Många Husbyar har stora gravfält, ofta uteslutande från yngre järnålder och inte från äldre järnålder, medan andra saknar gravfält och bör ha anlagts i början av medeltiden. Många forskare antar att en stor del av husbyarna uppstod runt 600- till 900-talet, snarare den senare delen än den tidigare, och att de användes som visthusbodar för kungen och hans följe när de for runt på gästning i landet. Detta kan ifrågasättas på rent praktiska grunder eftersom det förefaller förutsätta att kungen vistades i genomsnitt 5 dagar vid varje husby. Snarare har de varit den konkreta insamlingsplatsen för t.ex. skeppsvisten de år som ledungsflottan inte låg ute. Inkomsterna fördes därefter vidare till den plats som kungen önskade få dem. Vissa antydningar indikerar att de även kan ha haft militär betydelse. Husabyarna kom att ingå i det kungliga godskomplexet Uppsala Öd, och förvaltades av en bryte eller husabyman. De ingick i ett förvaltningssystem som var välorganiserat. Senast på 1200-talet minskade dock husbyarnas betydelse, vilket skedde i samband med att ledungsflottans stora betydelse upphörde.

Hamna

Hamna (västnorska hamla, hamlaband) avsåg bandet vid årfästet, medan ordet hå avsåg årtullen. I lagtexter användes begreppet ”hå och hamna”, i likhet med begrepp som ”hult och hage” och ”i vått och torrt”. Till varje hamna hörde i mitten eller slutet av 1200-talet en viss bevapning, som svärd, spjut,

sköld och järnhatt. Därtill harnesk eller pansar (brynja), samt pilbåge med 36 pilar. Som skeppskost skulle man medtaga 16 pund fläsk och 8 pund smör. Varje hamna omfattade 3 eller 4 bolbyar, varför det gick 4 eller 3 hamnar i varje tolft eller kyrksocken, som i sin tur omfattade 12 bolbyar. Hamnarna är äldre än hundaresindelningen, och härstammar således från någon okänd del av tidsperioden 500-900 e.Kr.

Indelning i härader

Två ursprung kan skönjas

- en som härstammar från det latinska förvaltningspråket i merovingiska och karolingiska statsbildningar, vilka bygger på talet hundra.
- ett friare utformat förvaltningsdistrikt.

Romersk form av häradsindelning skedde på germansk mark vid anläggandet av borgarkolonier, vilket kallades centuriering. Ett område delades upp i centurior om 100 eller 120 **heredia**, som vardera omfattade 2 plogland (motsvarande 2 bolbyar eller 8 markland).

En häradsindelning genomfördes i Danmark på 800- och 900-talet, och i England från mitten av 700-talet. Det var administrativa områden med härledning från det regelbundna merovingiska systemet som byggde på talet hundra. Även i Sverige infördes ett liknande system, där tinget var en av huvudfunktionerna tillika med organisationen av försvar och härstyrka.

I Mälardalen samt Närke och Östergötland tycks byarna ha skapats vid ett och samma tillfälle och fått samma storlek, i syfte att underlätta taxering av åkerareal och den administrativa indelningen. Dateringen bör infalla under yngre järnåldern, någon gång från sent 400-tal till 1000-talet. Regelbundenheten i storlek på gård och by gäller också deras inbördes samhörighet i något som påminner om tolfter. Upprättandet av detta system innebar att man fullständigt övergav den gårds- och byindelning som fanns tidigare.

Omkring 500-talet upprättades dessa grundläggande byar, som redan från början var organiserade i ett hierarkiskt system av administrativa enheter, i syfte att ordna förvaltning, rättsskipning, kult och härstyrkan. Möjligen infördes indelningen av hund vid detta tillfälle, varifrån 120 roddare kom.

Under 800-talet eller 900-talet uppdelades byarna i separata enheter som taxerades till helgårdar oavsett storlek. Dessa helgårdar var sannolikt organiserade i grupper om åtta tolfter (96 helgårdar) och bildade tillsammans ett hundare.

Under 1000-talet skedde tomtregleringar och åkerskiften, i syfte att skapa en rättvisare fördelning. Samtidigt infördes tvåsätet. Ett mindre antal

ensamgårdar nyetableras och tillväxten minskar överensstämelsen med hundaresorganisationens enheter.

Under 1100-talet infördes successivt attungstaxeringen, och omkring år 1300 marklandstaxeringen, varvid hundarens indelningsprinciper och enheter långsamt upphörde och ersattes av andra system.

Bo-indelningen i Västergötland

Västergötland var större under medeltidens början än vad det var senare. Hit räknades också Dalsland, delar av Värmland samt Mo härad i Småland. Av bland annat administrativa skäl indelades Västergötland i 8 bon, som var och en bestod av ett visst antal härader. Konstruktionen visar att häradsindelningen är äldre än den bo-indelning som vi känner till. Varje bo hade en förvaltningsplats, och dessa 8 stora gods tillhörde Uppsala Öd, vilket betyder Uppsalas rikedom. Enligt Snorre Sturlasson hade dessa 8 gods skänkts av Yngve Frej i början av vår tidräkning till det hednatempel i Gamla Uppsala som han hade bekostat. Godsens betydelse för att bekosta kungens utgifter under järnåldern, såsom källorna anger, betvivlas av många trots att det saknas bevis mot en hög ålder och betydelse.

Äldre Västgötagens tingslottabalk, samt yngre Västgötagens mölnabalk anger de 8 bona eller distrikten. De var:

Vad – by i Vads sn, där nuvarande samhället Tidån ligger

Ökull – by i närheten av borgen Axvalla hus samt Varnhems kloster

Gudhem – by i Gudhems sn intill Gudhem kloster

Vartofta – by i Vartofta-Åsaka sn

Long – by i Longs sn, där Birger jarl antas ha dött, samt i närheten av Levene varifrån den stenkilska ätten kom.

Hulesjön – by inte så långt från Göta älv

Ås – by i Ås sn, vars kyrka ligger på en kungshög

Skalunda – by i Skalunda sn, där Västergötlands största kungshög ligger

SKATTER

Jordskatter

I Sverige fanns under äldsta medeltid två skilda typer av beskattning. Den ena hade Uppland som centrum och utgick i hela Mälardalen samt vissa områden längs Östersjökusten. Här var det hållandet och deltagandet i ledungsflottan som var likvärdigt med skatt. Efter slaget vid Sparrsäter 1247 gjordes det om till stående skatter i likhet med övriga landet. Den andra modellen av

beskattning hade Västergötland som centrum. I Västergötland och den västra delen av Östergötland betalade man senast från 1100-talet skatt i natura, främst kost och föda men penningar kunde också förekomma, i syfte att underhålla kungen och hans stående härstyrkor. Detta var också syftet med de 8 stora gods som var bonas centralorter i Västergötland och som ingick i Uppsala öd.

När kännedomen om skatterna i Sverige ökar från 1200-talets slut, utgörs de av ett stort antal skilda skatter, vilka ibland utgick från jorden och ibland från hushållen eller rent av från de vuxna individerna (mantalsskatter). Under 1500-talet och senare benämns de enhetligt för årlig ränta. Skatten betalades efter gårdens storlek. Som jordmått användes t.ex. attungen runt Östergötland och marklandet i Mälardalen. Många skatter kallades för olika saker vid olika tider eller i olika områden. Det andliga och världsliga frälset gick med tiden skattefrihet.

Förutom skatten till kronan betalade bönderna tionde till kyrkan, och landborna (arrendebönderna) betalade ett arrende till den jordägare vars mark de nyttjade.

Utskylder, gengärd, skeppsvist och ledungslame

Utskylder var plikter och skyldigheter som de boende hade i samband med kungens resor i landskapet. Gengärden och skeppsvist betalades i form av kost och föda, vilket kungen hade innestånde för resor i landskapet, i form av en urgammal gästningsrätt. Den kunde bestå av smör, kött och spannmål men även penningar. Gengärden utgick årligen från Västergötland, medan skeppsvisten betalades i Mälardalen och längs kusten de år som ledungsflottan inte for ut. Även ledungslame var knuten till ledungsflottan i Roden.

Full gengärd betalades av varje bonde som sådde för 1 örtug korn, och som ägde boskap till 3 markers värde. Skattens storlek är okänd.

Skeppsvisten kunde variera något mellan landskapen. Ett hundare betalade i Uppland 8 pund fläsk och 8 spann från varje hamna (=8 markland) som första skeppsvist, 6 pund fläsk och 6 spann från varje hamna som andra skeppsvist, samt två skeppsvister om vardera 40 mark penningar. Ledungslame betalades med 1 mark för varje åra.

Allmänningsöre

Betalades i Västergötland som ersättning för att man hade rätt att använda allmänningarna, vilka ägdes av staten. Ofta betalades 1 öre per bonde.

Spannskatt eller spannamale

Efter slaget vid Sparrsäter 1247 ålades bönderna i bl.a. Uppland och Södermanland att börja betala spannskatt. Den kom att ersätta kostnaderna för ledungsflottan som vid denna tid lades ner. Normalt betalades 2 spann korn per år och gård.

Ättargäld eller vitespenningar

Betalades i penningar i Svealand. Skatten bestämdes klumpvis per hundare (30 mark) och skeppslag (10 mark), och skulle sedan betalas kollektivt av alla tillsammans.

Tionde

Tiondet tycks ha blivit infört i Sverige omkring 1200. En tiondel av gårdens avkastning betalades till kyrkan. Tidigare hade alla uppmanats att ge gåvor till kyrkan vid tiden för påsk. I Skara stift var det biskop Järpulf som c:a 1190 fick igenom beslutet på ett ting i Västergötland. Vid vissa tillfällen betalade bönderna dubbelt tionde, och det gällde vid arv av föräldrar eller när kyrkan invigdes. Liksom i övriga delar av landet följde man inte den tyska grundtypen, utan den engelska. Det innebar att den delades i tre delar mellan socknens präst, kyrka och fattiga. Sädestionden omfattade förutom korn även lin, hampa, rovor, ärtor, bönor, råg, vete och humle. Kvicktionde (på levande djur) gick oavkortat till prästen och omfattade kalv, gris, kid, gås och lamm. För sädestionden kom tidigt en annan fördelning att gälla. Socknens kyrka fick först så mycket som den var invigd för, det som bestämdes att bönderna skulle ge när den invigdes, och av återstoden tredelades den mellan biskopen, socknens kyrka och fattiga. Fattigdelen behöll bönderna själva, och de skulle i första hand underhålla fattiga släktingar än de som man inte var släkt med.

I början av Gustav Vasas regering på 1500-talet gjordes fördelningen om, så att 2/3 av sädestionden gick till kronan, medan 1/3 av sädestionden och hela kvicktionden gick till prästen. Därtill fick prästen betala skatt för denna inkomst.

Landbo och avrad

Medeltidens arrendatorer kallades landbor, och benämndes kronolandbo, frälselandbo, kyrkolandbo eller bondelandbo, beroende på vem som ägde jorden. Bondelandbo avsåg ett skattehemman som arrenderades ut. Landbon slöt ett avtal med jordägaren på vanligen 6-8 år, varvid en första avgift betalades, men båda parterna kunde senare säga upp avtalet. Vanligen skulle landbon sköta om gården och hålla den i ordning, samt betala en årlig avrad eller avgift som kunde variera. Enligt Östgötalagen var den fixerad till 4

tunnor säd eller 2 örar vadmal samt 2 dagsverken för varje attung. När marklandsindelningen ersatte attungen kunde avraden vara 8 tön säd och 1 mark penningar per markland. Efter digerdöden sjönk avraden kraftigt, beroende på brist på arbetskraft i samhället.

Från början var avraden eller arrendet 1 mark silver per markland, men när myntförsämringen tilltog övergick avraden till att vara 1/24 av jordens eller gårdens värde. Vid köp av jord skulle man således giva 1 mark silver för varje örtugsland.

Avraden för 1 attung var 3 mark, och 1 markebol var 1 mark, men det förekommer att avraden har varit upp mot det dubbla.

Peterspenning

Under 800-talet börjande England betala en årlig avgift till Rom, vilken skulle gå till apostlarna Petrus och Paulus samt till påven, därav namnet Peterspenning. I slutet av 800-talet hade avgiften omvandlats till 1 penning per hushåll och betalning utgick även från Danelagen. I början av 1000-talet hade Danmark börjat samla ihop Peterspenningar, men till Sverige tycks inte uppmaningen om motsvarande betalning ha skett förrän 1153, efter uppmaning från kardinallegaten Nicolaus Breakspear. Till att börja med var beloppet betydligt lägre än vad som förväntades, men det ökade med tiden och blev en regelrätt skatt tills den upphörde i samband med Gustav Vasas reformation. I Norrland insamlades förmodligen aldrig någon peterspenning.

HANDEL OCH MYNT

Mynt

Redan genom de första kontakterna mellan Norden och romarriket kom det mynt till Sverige. I regel var det silver- och guldmynt, men mynt av brons kunde också förekomma. En stor del av mynten tycks ha blivit nedsmälta och omarbetade till föremål, eftersom det var metallen som var det värdefulla och eftertraktade och inte mynten i sig. Ännu under vikingatiden var halten och mängden av ädelmetall det enda som var viktigt, inte myntet eller valören i sig. För att kontrollera halten skar man i mynten med kniv, eller bröt av dem. Därefter vägdes den rätta mängden upp i enkla små vågskålar. Först omkring 1100-talet får valören en mer central funktion, och leder till att man allt oftare räknar mynten istället för att väga dem. Detta leder i sin tur till två normer för att bestämma ett värde. Dels var de gamla enheterna mark, öre och örtug kvar som viktenheter och uttrycktes exempelvis som mark silver,

och dels användes enheterna för uppräknade mynt, och uttrycktes som mark penning. Ganska snart gled dessa skalor isär och gjorde de räknade mynten inte hade samma höga värde som det vägda, på grund av myntförsämring.

Arabiska mynt

De arabiska mynten består nästan enbart av silvermynt (dirhemer) från tiden 698-1013. Mynten väger 2,97 gram i genomsnitt och har 970/1000 silverhalt.

I Norden har uppskattningsvis c:a 100.000 arabiska mynt påträffats. De är starkt koncentrerade till Gotland, där mer än 55.000 mynt påträffats, Öland med mer än 6000 mynt och det svenska fastlandet med mer än 11.000 mynt. Från Danmark är 4000 dirhemer kända, från Norge minst 400 st, och från Island 11 st. Den i särklass största skatten påträffades 1999 i Spillings, Othems sn på Gotland. Här återfanns 65 kilo silver, varav 14.000 arabiska mynt, som grävts ner på 870-talet. Den näst största skatten var på 10,4 kg, även den från Gotland (Lummelunda sn).

De arabiska mynten kan indelas i fyra nedläggningsperioder. Från tiden 780-890, men inte tidigare, finns flera kända skatter, exklusivt nog även från Spanien. Under den efterföljande perioden 890-970 kulminerar myntströmmen från den östra delen av det arabiska området, och skatterna börjar få en svag ökning av västerländska mynt. Därefter, åren 970-1000, ökar inslaget av mynt från andra myntorter, som bysantinska och tyska mynt. Här förekommer också Hedeby halvbrakteater, präglade i Hedeby i södra Danmark. Något in i denna period kommer också de anglosaxiska mynten. I den sista perioden, från 1000 till 1100-talets början, avtog och upphörde importen och nedläggningen av arabiska mynt. Bland dessa finns åter enstaka mynt från Spanien.

I detalj kan man se att importen av arabiska mynt börjar c:a 780, avtar från 950 och upphör helt c:a 970. Orsaken är sannolikt både politisk och ekonomisk. Dels skedde förändringar i Ryssland i samband med fursten Svjatoslavs död 972, och dels förekom stora oroligheter från 969 som ledde fram till Khazarrikets undergång 1016. Därtill drabbades det arabiska området av en silverkris i slutet av 900-talet, vilket ledde fram till dirhemer med mycket låg silverhalt från 970-talet.

Bysantinska mynt

Avser silvermynt från 830-tal till 1060-tal. Av de c:a 420 mynten som påträffats i Sverige, kommer 400 från Gotland och resten från spridda delar av det svenska fastlandet. Därtill har 80 mynt återfunnits i resten av Norden. Enstaka bysantinska mynt är av koppar eller guld. Skatter med bysantinska mynt har nedlagts runt 950, och med en ökning fram till c:a 1000. De allra yngsta skatterna med bysantinska mynt är 100 år yngre. En del av dessa mynt

var sannolikt utbetalningar från kejsaren till de varjager från Norden som tjänstgjorde i den bysantinska armén.

Tyska, franska, engelska, irländska mynt och sceattas

Från 930-talet ökade den tyska präglingen av silvermynt och nådde Norden runt 960 för att ersätta de arabiska mynten omkring 970 för Nordens del i handeln och i skatterna. Antalet tyska mynt från denna tid är ungefär 85.000 st, varav 60.000 från Sverige. Dominansen av tyska mynt i Norden minskade något i början av 1000-talet, beroende på de anglosaxiska mynten, men ökade sedan åter igen.

Frankiska mynt (karolingiska mynt) är mycket ovanliga i Norden och förekommer vid sidan av silvermynt från andra länder.

Av de 55.000 engelska silvermynten i Norden kommer 45.000 från Sverige. Nästan samtliga är präglade under perioden 973-1051.

Även irländska mynt nådde Norden. Av de drygt 600 kända mynten kommer c:a 525 från Sverige.

Under 600-talets andra hälft och 700-talet präglades små silvermynt, vars spridning främst berör England, norra Frankrike och kusten hela vägen till Danmark. Troligen tillverkades de i England samt i det anglo-frisiska området i Nederländerna och nordvästra Tyskland.

Hedebymynt och Birkamynt

Dessa små silvermynt präglades på 800- och 900-talet någonstans i Norden. Sannolikt skedde det i Hedeby i södra Danmark, men enligt vissa forskare även i Birka i Sverige. Som förebild hos den äldsta typen användes frankiska mynt från det frisiska Dorestad. Ibland förekommer korta texter på mynten.

Svenska mynt

Av de svenska mynten som präglades från 990-talet till 1030-tal, är bortåt 400 exemplar kända. De tillverkades under Olof skötkonungs och Anund Jacobs regeringstid, och sannolikt i Sigtuna. De var tvåsidiga och kopior av engelska mynt från samma tid, vilket delvis berodde på att de präglades av engelska myntmästare.

Danagäld

Från 800-talet till 1000-talets början tilltvingade sig vikingastyrkor ersättningar för att inte härja mer i det angripna landet. Dessa utbetalningar,

eller danagälder, kom från Frankrike och England. Frankerna utbetalade minst 13 danagälder om minst 43.000 pund under år 845-926, och anglosaxarna i England betalade 9 danagälder under år 865-1012 (de första var 865, 872, 876).

De franska utbetalningarna varierade mellan 300 och 12.000 pund silver, och anglosaxarna betalade totalt 158.000 pund enbart under åren 991-1012. Totalt betalade anglosaxarna ut silver som i vikt motsvarade mer än 40 miljoner mynt. (1 pund = 2 mark = 420 gram)

<u>några franska gälder</u>	<u>ledande personer</u>
845	7000 pund silver
860	5000 pund silver
884	12.000 pund silver

anglosaxiska danagälder, från 991 och framåt

991	10.000 pund silver	Olav Tryggvasson, kung av Norge
994	16.000 pund silver	Olav Tryggvasson, och Sven tveskägg, kung av Norge
1002	24.000 pund silver	
1007	36.000 pund silver	
1012	48.000 pund silver	Torkel höge
1014	21.000 pund silver	
1018	83.000 pund silver	
1040	32.147 pund silver	

Efter 1012 utbetalades danagälden till underhåll för vikingahären som 1013 erövrade England, under ledning av den danske kungen Sven tveskägg. Den insamlades som en särskild skatt 1012-1051.

Marknad, köping och birka

Marknad tycks ha bedrivits i Sverige sedan urminnes tider. För detta ändamål valdes hedar, is på sjöar eller andra tillräckligt stora platser vid bosatta bygder. Hit kom de som ville köpa och sälja för en dag eller flera, som var bestämda på förhand och återkom årligen. Inte sällan höll man under forntiden marknad i samband med ting och offerblot.

Före städernas tid och samtida med de äldre städerna förkom köpplatser som kallades köpingar. De kunde i likhet med städerna ha en viss permanent befolkning, och redan i början av medeltiden ha växt så pass mycket att de blev reella städer. Många av de tidigmedeltida städerna har ändelsen -köping, vilket innebär att skillnaden mellan köping och stad upphörde tidigt. Ett flertal köpplatser eller särskilda marknadsplatser kallades också för birka, och denna benämning var kvar under tidig medeltid för vissa köpingar och städer, som exempelvis Lund i Skåne.

Stad

Tillfälliga eller permanenta handelsplatser dit den lokala bygdens folk kunde söka sig för att byta varor med varandra, har säkerligen funnits sedan urminnes tider. I vissa fall har de skett i samband med religiösa ceremonier eller tingsförhandlingar, eller både och. På flera platser längs den svenska kusten etablerades marknadsplatser av mer permanent slag som antog strukturen av en stad redan från 700-talet. En av de viktigaste var Birka, som besöktes av Ansgar 829-830 och 851-852. Strax tidigare hade staden etablerats och var en livaktig handelsplats tills den lades ner något efter 900-talets mitt. Sigtuna anlades år 980, enligt dendrokronologiska dateringar, måhända som en efterträdare till Birka. Före Birkas tid har Helgö i Mälaren spelat en framträdande roll, för hantverk och handel, både under folkvandringstid och vendeltid men platsen var viktig från 200-talet till slutet av 900-talet. Här har allehanda sällsamma fynd gjorts, från såväl hantverkarna som importvaror.

Uppåkra i Skåne är en annan plats med ett mycket mäktigt kulturlager som liknar det som finns i Birka. Här sträcker sig fynden genom hela yngre järnåldern. Ytterligare handelsplatser av större slag kan ha etablerats i södra Sverige i början av den yngre järnåldern.

Invånarna i en stad ägnade sig främst åt handel och hantverk. Det skilde sig från den kringliggande bygden både administrativt och judiciellt samt skattemässigt, och hade egna organ för förvaltning och rättskipning. Det fanns egen kyrka och staden var en egen socken. Ofta hade man särskilda rättigheter som angav i ett privilegiebrev.

Den forntida handelsaktiviteten och dess tillfälliga marknadsplatser var förutsättningen för att städer av västeuropeisk typ skulle växa fram i Norden från 1000-talet med permanent befolkning. Men även tidigare fanns föregångare till medeltidens städer. Birka i Sverige och Hedeby i Danmark kan kallas städer redan från 800-talets början, men dessa båda försvann på 900-talet. På 1000-talet hade istället andra städer fått en stadsmässig bebyggelse, så som Lund, Lödöse, Skara, Linköping, Strängnäs, Sigtuna, Västerås etc. Flera tidiga städer var biskopssäten, eftersom kyrkan försökte lägga sina biskopssäten i just städer.

Skara, liksom Skövde, Skänninge och Västerås, hade ursprungligen ett långsträckt och triangulärt torg, med den breda bassidan mot kyrkporten. Föregångaren till denna typ återfinns i Tyskland under de ottonska kejsarnas tid på 900-talet men används på nyanlagda städer fram till 1100-talet.

Andra städer eller stadssamhällen, som framträder i källorna från 1200-talet som prostsäten, är Falköping, Skänninge, Söderköping, Nyköping och Enköping. Förmodligen är många av dem samtida med andra städer från 1000- eller 1100-tal.

Vissa städer tycks ha blivit anlagda först på 1200-talet, såsom Jönköping, Norrköping, Stockholm, Arboga och Örebro. År 1289 sägs det i ett brev att Stockholm ”inom några få år hade blivit folkrikare än de flesta andra städer i vårt land”. Troligen inleddes denna expansion av Magnus ladulås trontillträde 1275, samt åtgärder som etableringen av ett Franciskanerkloster på Riddarholmsön i Stockholm.

I viss mån bedrev kungarna på 1000-och 1100-talet en stadsgrundade verksamhet, och såg till att tomter blev uppmätta och byggnadsverksamheten kom igång. När exempelvis staden Lund bildades i Skåne av kung Knut den store av Danmark, hade han London som förebild.

Städerna var internationella och i synnerhet kom tyska köpmän till de svenska städerna. Antalet invånare var högst ett par hundra för de mindre städerna och ett par tusen för de större städerna. I slutet av medeltiden hade Stockholm knappt 10.000 invånare och var vid sidan av Visby landets största stad.

Gille och felaga

Från 1200-talet känner man till att särskilda gillen eller sammanslutningar av köpmän upprättades i en del städer. Dessa brödraskap av hantverkare av samma skrå var till för att hjälpa varandra på många olika sätt, både ekonomiskt, rättsligt och socialt. Redan på 1000-talet hade utländska handelsmän bildat ett gille i Sigtuna.

Vikinger som bedrev handel öster-, väster eller söderut kunde emellanåt bilda små handelskompanier med en person som de inte var släkt med. Detta kallades för felaga, eftersom de var i lag om samma ”fe” eller egendom och rikedom.

Borgar

Olika typer av borgar och befästningar har förekommit från de äldsta bönderna i Europa och via bronsålder till järnåldern fornborgar, hill forts, oppidum och dunum. Från 1000-talet till 1400-talet utvecklades borgarna i Europa. Från början kombinerades torn, ringmur och bostad, och på slutet åtskildes bostaden från befästningen.

I Sverige byggdes de första medeltida borgarna under Knut Erikssons regeringstid i slutet av 1100-talet. De bestod av runda torn i spaningssyfte men utvidgades ibland med ringmur och bostad. I början av 1200-talet kommer en ny typ av borgar som kallas kastelborgar, och sådana byggdes i Stockholm, Nyköping, Örebro, Aranäs och eventuellt i Västerås. Utanför Sveriges dåvarande gränser kan Ragnildsholm nämnas. I slutet av 1200-talet avlöstes denna typ av borgar byggda i gotisk stil. Här märks borgen i Östra Aros (Uppsala) och Kalmar slott.

Mark, öre och örtugar

Mark var från början en viktenhet som senare blev en värdeenhets, och är känd från 800-talet men var förmodligen minst några hundra år gammal redan då. Marken indelades i 8 öre, som i sin tur indelades i 3 örtugar, varför marken var på 24 örtugar. Viss viktvariation förekom men i genomsnitt höll den sig kring 210 gram (1 öre = 26,25 gram, samt 1 örtug = 8,75 gram).

Under medeltiden räknades såväl mark silver (lödig mark) och mark penningar. Så länge som silvermynten innehöll rent silver var de identiska med varandra, men med försämrade silverhalter etc kom mark penningar att ha ett lägre värde än mark silver. På 1220-talet gick det 2 mark silver på 3 mark penningar, och senast i slutet av 1200-talet var förhållandet 1:2, där det gick 1 mark silver på 2 mark penningar. Många gånger framgår det inte i källorna vilken av dem som åsyftas.

Myntverkstäder

Myntverkstäderna i Sverige var ganska många. Från slutet av 990-talet till 1030-talet tillverkades bara mynt i Sigtuna. När myntningen återupptogs runt 1150-talet skedde det i Uppsala och i Lödöse. I början av 1200-talet utökades detta till Sigtuna och Nyköping, och i slutet av 1200-talet tillkom de fem orterna Västerås, Örebro, Skänninge, Skara och Jönköping. I början av 1300-talet minskade antalet myntverkstäder kraftigt.

I Uppsala präglades brakteatrar från 1160-talet till 1240-talet, samt möjligen under Magnus ladulås regeringstid (1275-1290). Vid sidan av de kungligt utgivna mynten förekom runt år 1200 även mynt som utgivits av biskopen.

Taxa, värdörar

Värdörar kallades värdefixerade varor, som vid betalning användes istället för pengar. Upplandslagen fastställer penningavärden för hästar, hingstar, ston, oxar, kor, kvigor, får, svin och getter, samt för kvicktionde i form av föl, kalvar, grisar, gäss, lamm och kid.

Rätta värdörar var i början av 1300-talet guld, silver, säd, reda pengar, nötkreatur, hästar och oskuret kläde. Men inga andra varor. Dock ändrades detta under hela medeltiden.

Dråpsbot för träl = 3 mark silver = 6 mark penningar = 3 mark vadmal med 12 alnar på varje öre.

Full lösen för trälbarn = 6 mark penningar = 3 mark vadmal = 4 fullgoda nöter

4 tunnor säd = 2 örar vadmal som var 2 spann brett

1 spann säd = 8 penningar

1 skeppund smör = 6 mark
1 skeppund koppar = 18 mark
1 fat järn = 3 mark
1 gråskinn = 1/2 öre

Lön

Bland yrkesmännen under medeltidens början kan man skilja på krigare, tjänstemän och arbetare. Dessa tjänster utvecklades och utökades i antal under medeltiden, men under förkristen tid tycks inga motsvarande tjänster ha existerat.

Yrkesutbildade hantverkare tjänade 1 öre om dagen och deras medhjälpare ner till hälften av detta belopp. Till detta kom mat och öl.

En guldsmed kunde få 6 marker penningar för varje lödig mark (mark silver/guld) i arbetslön. Kopparslagare fick 12 mark penningar per skeppspund koppar som bearbetades. Smeder däremot fick 3 mark penningar per fat med järn om det rörde sig om grovsmide.

Drängar och pigor tjänade ungefär dubbelt så mycket på sommarhalvåret som under vinterhalvåret. En dräng fick 1 mark penningar, 2 par skor och ett par handskar för sommarhalvåret, och 1/2 mark penningar samt samma naturalön under vinterhalvåret. En piga fick 3 öre och ett par skor för sommarhalvåret och 5 örtugar och ett par skor under vinterhalvåret.

Färger och färgning

Kläder och föremål som runstenar färgades flitigt under järnålderns slut och medeltidens början. Dels förekom målarens färger (pigment) och dels fanns färger som användes till textilier och skinn etc. Målarens pigment sparades som torra stycken, vilka sedan krossades och blandades med vatten. Från mitten av 900-talet omtalas även oljefärger.

Material till forntida färger kom från organiska källor och mineraler, samt från jordarter. Av organiskt material användes främst insekter och växter med starka färger. Bland mineralerna märks sinober, lapis lazuli, azurit och malakitt. I särskilda jordarter utvanns gul och röd ockra, sienna, umbra och caput mortuum.

Målning under medeltiden, då användes främst följande färger.

SVART – från träkol, brända ben eller bränd linolja.

VITT – vitkalk på väggar samt blyvitt till böcker som utvanns ur bly. Även silver användes.

RÖTT – rödockra eller sinopia från Svarta havet, men också cinnober (kvicksilversulfid, en blandning av kvicksilver och svavel) som hade äggvita som bindemedel. Därtill mönja (blyoxid), och krapplakk.

GULT - gulockra och massicot som var närstående mönjan. Ofta dock från växtriket, som safran, jamne/ulvefot och Reseda luteola. Även guld användes.

GRÖNT – utvanns ur koppar, t.ex. malakit, verdigris och kopparacetat samt kopparresinat och i utlandet grön jord.

BLÅTT – lapis lazuli var ett svavelhaltigt natriumaluminiumsilikat, och kom från Persien och Kina, främst under romansk tid samt en senare del av medeltiden, men var mycket dyrt. Även kopparförbindelser som fick reagera med ammoniak eller urin förekom, vilket var betydligt billigare. Mineralfärgen azurit var också kopparhaltig.

- Krapplakk växte runt om i Europa. Den rödvioletta och mycket transparenta färgen kunde läggas över cinnober och gav den en glödande ton.
- Safran användes för att färga pergamentblad gula, och för att få försilvrade ytor att se ut som guld.
- Cinnober är röd kvicksilversulfid, och utvanns tidigt i naturen men man lärde sig också att framställa den på konstgjord väg.
- Mönja (blyoxid) kunde användas som grundfärg innan krapplakk användes, men också som självständig färg.
- Malakitt användes både som självständig färg och som grundfärg för att få en djupare grön färg.
- Kopparresinat upplöstes i terpentin eller äggtempera. Användes även som övermålning av malakitt.
- Gula färger användes ihop med andra färger men på grund av att de var flyktiga, har gröna färger blivit blå etc.

Textilfärgning var ibland detsamma som för målning. Här tillkom flera nya färgningsmaterial. För färgning av ull gällde främst följande.

RÖTT – orseille (från lavar) och roten från knap som växte vilt eller odlades, samt karmoisin (från sköldlöss härstammande från bl.a. Sydeuropa)

BLÅTT – avsåg nyansen indigo, som erhöles av indigoväxten (Indigofera tinctoria) från Indien, eller vajd (Isatis tinctoria) som odlades i hela Europa, men också mullbär och blåbär, samt från vissa andra blommor och bär.

SVART – var järnhaltig

GULT – från växten Reseda luteola, medan safran var dyrt. Men också mjölon, lök, mossor, bark från vild apel, körvel, bär och blad från al, björkblad.

Ett annat färgningsmaterial var ljung.

ORTNAMN

-arv / -arve

Avsåg nyodlingar som namngivits efter den förste som ärvde marken. De flesta finns i den gamla Kopparbergslagen i Dalarna och uppkom under medeltiden i samband med särskilda privilegier för dem som bröt ny mark från 1300-talets mitt. Som förled förekommer främst mansnamn. Även på Gotland förekommer ändelsen, men de berör inte nyodlingar.

-bo

Ortnamn med denna ändelse eller som fristående ortnamn avser ofta herrgård eller sätesgård, men kan också syfta på en kunglig förvaltningsgård. När ordet används som förled, främst Bosgården vilka är vanliga i Västergötland, ligger de ofta nära kyrkor men är aldrig prästgårdar. Däremot var de i slutet av medeltiden i hög grad kyrko- eller klosterhemman. De antas därför ha namngivits under medeltidens senare del och ingått i ett för övrigt okänt kyrkligt förvaltningssystem.

-boda

Omfattar ett stort antal ortnamn i hela Norden, varav flera tusen i Sverige, samt i Normandie och England. Orden syftar på enklare bebyggelse av tillfälligt eller permanent slag, för folk eller få. De förekommer främst i skogsbygder och då dels i Västergötland, Östergötland och Småland, och dels i Uppland, Västmanland och Dalarna. De sträcker sig från vikingatiden till medeltid. I hög grad har de mansnamn eller binamn som förled.

-bol

Avsåg en vanlig normalstor gård, friliggande eller i en by, vanligen i Danmark eller Sverige. Begreppet bol kunde både användas som en av gårdarna i en by, oavsett storlek i förhållande till de andra gårdarna, och som måttenhet på jord omfattande 1 marks (8 öre) arrende per år för jorden. Fyra åttingar jord var ett bol, som svarade till ett köpvärde på 8 mark silver, vilket var betydligt större än de normalstora gårdarna. Byarnas indelning i bol antas ha skett genom en centralmakts inflytande omkring år 1000.

-by

Ordet kan antingen avse en enskild och friliggande gård, eller en samling med gårdar som delvis har gemensamma marker. Deras ålder går i varje fall tillbaka till 600-talet, möjligen något mer, och användes till järnålderns slut. Närmare hälften av alla gårdar i Lincolnshire i Danelagen hade denna ändelse.

-böte

Avsåg en form av vårdkasar som tändes för att signalera att fiender var på väg. Troligen uppstod systemet på vikingatiden. Ortnamn med denna ändelse finns bland annat längs Östersjökusten från Åland och Uppland och ner till Blekinge.

-hem

Avsåg möjligen större och mer befästa gods eller byar som ägdes av en enda familj. De kan i regel dateras till tiden omkring de första seklen efter Kristi födelse. Samtliga ortnamn har förleder, men aldrig i form av förnamn, utan istället används namn på särskilda fåglar (uggla, trana, gök), terrängbeskrivningar (sjö, tun) eller adjektiv. Ytterligare en förled är Gud- som snarare tycks syfta på titeln gode än på asagudar, eftersom inga gudanamn eller andra teofora namn förekommer som förled. Numera har somliga ändelser förändrats till -um.

-hester

Denna ändelse anses syfta på platser med hasselbestånd, men den tydliga geografiska avgränsningen till främst nordvästra Småland kan innebära att andra tolkningar behövs. En alternativ förklaring är att namnet ska härledas från det latinska begreppet chester, som i provinsen Britannia (England) finns kvar i ett flertal stadnamn. Den huvudsakliga innebörden tycks ha varit befäst plats, och skulle även kunna passa på de ålderdomliga byarna i det berörda området runt Småland som har denna ändelse. Däremot är det inte ovanligt att denna ändelse främst berör nyodlingar från 1500-talet vilka bara registrerats som små torpställen om $\frac{1}{2}$ eller rent av $\frac{1}{4}$ mantal. Om tolkningen att namnet -hester härstammar från det latinska chester ska vidmakthållas förutsätter det att flertalet torp och gårdar med denna ändelse, vilka är relativt sentida, har tagit upp ortnamnsändelsen på nytt och hämtat det från ett litet antal gårdar eller byar som då var betydligt äldre.

-holm

Från början avsågs platser som låg på en holme eller en mindre ö, vilket var viktigt av strategiska skäl. Därför var många av dessa bebyggelser sätesgårdar och stamgods för adliga ätter eller befästningar. Redan under medeltiden tycks ändelsen ha fått en social innebörd snarare än att vara en geografisk beskrivning.

-land

Används för att beteckna torrt land, till skillnad från strand. De dateras i Sverige och Norge till tiden från 400-talet och till vikingatidens slut. I Norge finns 2000 gårdar med denna ändelse och de ligger ofta i utkantsområden. Ortnamn med -land och -vin (-ene) som ändelse utesluter ofta varandra. Där det ena har varit vanligt har det andra varit ovanligt. Ändelsen förekommer även på Island (80 st). Ändelsen är förutom gårds- och bynamn också vanlig på större landområden som landskap.

-lösa

Ändelsen tolkas som en plats när något särskilt, och då främst det som nämns som förled, saknas. Som alternativ tolkning kan det keltiska ortnamnet alesia nämnas vilket kort och gott kan översättas med begreppet befästningen, och som även förekommer som förled i namnet Lissabon (les-abon, eller

”befästningen vid floden”). Att även tolka -lösa som platsen för en befästning möter inga hinder eftersom åtskilliga av de större byarna kan ha haft enklare befästningsverk.

-mark

Avsåg från början en utmark. De flesta ortnamnen tycks tillhöra medeltiden. I Sverige förekommer de från Småland till Gästrikland, samt i norra Norrland.

-måla

Ändelsen har tolkats som utmark, nybygge eller avmätt jordstycke. De 900 ortnamnen i Sverige med denna ändelse är koncentrerade till Blekinge, Öland, Småland och Östergötland. De tycks tillhöra 1200-talet eller någon senare del av medeltiden. Som förled påträffas medeltida personnamn eller binamn.

-rud

Betyder ”trädfri plats eller uppräjd plats”, men mot detta har åsikten framförts att ”rod, råda” betyder stolpe, vilket skulle kunna syfta på en gudastolpe eller gudabild. I Norge finns 3000 st, i Sverige 2800, i Danmark 150, men saknas i Island, Normandie och Danelagen. Förekommer även i Tyskland. Ortnamnet kan även förekomma utan förled, Ryd(-a), Ryr, Råda etc. Av Skånes 350 ortnamn av denna typ har endast 15% personnamn i förledet, varav enstaka är kristna.

-rum

Betyder ”ställe, utrymme, gårdstomt”. I Sverige förekommer det främst i ett brett bälte utefter kusten i Östergötland och Småland, samt på Öland, i Blekinge och Skåne. Ett mindre antal finns också i Danmark. Ofta dateras de till vikingatiden eller medeltiden början. Många innehåller personnamn i förledet.

-set / -säter

Betyder ”sommaruppehåll för boskapen”, samt ”sittande, uppehållsort” och ”utmarksäng, skogsäng”. I Norge finns 2600, varav 900 är gårdsnamn, och de dateras till 600- och 700-tal, samt antas vara något yngre än ortnamn med ändelsen -land. I Sverige kan ortnamnen indelas i två grupper. Den ena gruppen betyder ”fäbodställe”, och förekommer i Värmland, västra Dalarna och Jämtland. Den andra gruppen betyder ”sittande, uppehållsort”, och ”utmarksäng, skogsäng”, samt förekommer från Ångermanland och ner till Västergötland och Östergötland. Vanligast är ortnamnet i Södermanland och Östergötland, och överlag förekommer de mest i de gamla bygdernas randområden.

Många av namnen saknar förled, och i de fall det förekommer kan förleden bestå av ett annat ortnamn, som sätern har hört under. Gudanamn kan också ingå som förled. Variationen är stor rörande förledernas innebörd och betydelse. Somliga torde ha bildats under vikingatid eller något tidigare, medan andra är senare.

-stad

Betyder "plats, ställe". I Norge finns 2500 st, i Sverige 2000 st, i Island 1200 st och i Danmark 300 st. Förekommer även i Tyskland. Inga ortnamn med denna ändelse förekommer i Normandie eller i Danelagen. Skåne har ett 50-tal, Västergötland ett 60-tal och i Småland saknas de nästan helt. Uppland har c:a 485, Södermanland c:a 435, Östergötland c:a 325, Västmanland c:a 235, Närke c:a 110. I Norrland finns c:a 350.

De dateras vanligen till folkvandringstid och vendeltid (500-800), samt bara delvis till vikingatid (800-1000), utom på Island där de allra flesta dateras till vikingatiden. Däremot tycks personnamnen som ingår i förledet i de isländska ortnamnen på -sta vara generellt äldre än namnen på de första inbyggarna från 800-talet och 900-talet. Dessutom finns betydligt fler kvinnonamn på Island än i övriga delar av Norden. De allra flesta har ett personnamn, ett mansnamn, som förled.

-toft (-tomt)

Avser hustomten, mark med hus eller själva boplatsen, men även plats med försvunna och ödelagda hus. I Sverige 480 st, Norge 127 st, Danmark 198 st, Island 105 st, Färöarna 53 st, England-Skottland 220 st och Normandie 346 st. I Sverige förekommer -toft i söder och sydväst, medan -tomt förekommer i norr och i öst, samt ner till Gotland och Kalmar län.

Förekommer både som osammansatta och sammansatta. Som förled i de sammansatta ortnamnen förekommer terrängbeteckningar, djurnamn eller personnamn av ålderdomligt slag. I Sverige är personnamnen få men berör ungefär hälften i Danmark.

Antas vara yngre än -torp och -by, och tycks ha förekommit från folkvandringstid på vissa platser och fram till vikingatiden.

-torp

Begreppet torp användes i början av medeltiden som motsats till by, som alltid betecknade en gammal bebyggelse och ofta avsåg ett flertal gårdar. Minst 6 gårdar skulle ingå för att bli räknad som "full by". Torp avsåg i landskapslagarna utflyttningar eller avstyckningar från en moderby eller annan enhet, där torpet var beroende eller underlydande byn, även om det var ett hemman som var likvärdigt byn övriga gårdar. Brukaren kunde vara allt från dagsverkare till skattebonde. Den motsatta uppfattningen rörande torpets storlek och byberoende får man både i Sverige och i Danmark utifrån de många orterna med ändelsen -torp som bestod av många gårdar och som ibland gav namn till kyrksocknar. På så vis kan -torp även jämföras med tyskans -dorf som betydde lantegendom, och denna betydelse fanns redan på 300-talet i det gotiska språket (þaurp). Grundordet *-þurpa betydde stängsel eller inhägnad, och innebörden utvecklades sedan åt olika håll. Dels tycks det ha syftat på större gods som varit inhägnade och dels på nyröjda åkrar och tomtmarker med bebyggelse som stängslats. En annan innebörd ledde fram till

ordet trupp, möjligen genom att syfta på de personer som samlades på de större lantegendomarna. Det gemensamma dem emellan kan förslagsvis vara de dagsverkare eller trälare som samlades på godsens för att utföra dagliga arbeten, och som sedan emellanåt fick egna hus och gårdar. I så fall var det ytterst dagsverkarna som åsyftades. Ett annat förslag är att de större godsens skilde sig från byar på så sätt att de inte delade den gemensamma utmarken och således inte berördes av byaråd etc, samt att de var ensamliggande bebyggelser. Det gällde både för lantegendomarna och nybyggen.

I Norden finns runt 10 000 ortnamn med ändelsen -torp, varav 3000 i Danmark och Skåne. Det förekommer också i Danelagen och Normandie. I Sverige finns Halland 250 st, Småland 1500 st, Öland 50 st, Västergötland 1600 st, Bohuslän 130 st, Östergötland 925 st, Närke 400 st, Södermanland 800 st, Västmanland 200 st och Uppland 70 st. Norr om Dalälven är de mycket sällsynta. Gotland liksom Bornholm saknar namntypen. Av alla dessa kan ett större antal ha tillkommit under senare tid, som 1500- och 1600-talet eller ännu senare. I Norge finns 120 st, varav de flesta i Østfold fylke.

I Tyskland och hos anglosaxarna i England är ändelsen -dorp känd från 400-talets slut, och användes aktivt några hundra år framåt. Även i Norden användes det under yngre järnåldern och minst 3/4 har personnamn som förled. Många av dessa namn är hedniska och inte kristna.

-tun

Avser gårdstunet, den öppna platsen utanför och mellan husen. I England utvecklades ordet till *town* (stad). Ändelsen förekommer också i Danmark, Norge och Island, om än mycket sparsamt.

Tuna och -tuna (i plural) dominerar i Mälardalen. I Uppland finns 49 st, Södermanland 28 st och Västmanland 18 st. Utanför dessa landskap förekommer bara enstaka ortnamn med denna ändelse. De sammansatta namnen, som inte fått förled i senare tid (t.ex. Eskilstuna), har ofta gudanamn av äldre slag som Freja/Fröja (Frötuna), Frej/Frö (Frustuna), Njord (Närtuna), Ull och Tor. Sigtuna har av vissa forskare tolkats som en försvenskning av det keltiska borgnamnet Segodunon (eller -dunum), som betyder den starka borgen, vilket andra forskare gått emot. Omständigheterna visar att de uppkommit främst under folkvandringstid (400-550 e.Kr.).

Tuna-orterna i Mälardalen var viktiga i ledungsorganisationen, men hade uppenbarligen också funktioner för den hedniska kulten och tinget, samt var befäst med exempelvis träverk och låg på strategiska platser i landskapet. Möjligen var de en föregångare till husbyarna i Mälardalen, och att husbyarna uppstod som ett komplement till tuna-orterna.

-vi

Avser hednisk kultplats av hög rang. I gotiskan fanns orden "weihs" som betydde helig. I Sverige finns c:a 80 st, i Norge 7 st, Danmark 5 st, men inga på Island. Som förled i de svenska namnen ingår gudarna Ull 18 eller 19

gång, Skade 16, Frej 8, Härn 4, Oden 4 och Tor 2 gånger, samt Alge 1 gång. Härn var ett binamn till Freja, och Älge eller Alge kan jämföras med den hos Tacitus nämnda guden "alci". Till dem kommer andra mer eller mindre teofora förleder som Liudguda 2 gånger, Liudkona 1, Alguda 1, Disa 1, Helga 1, Göta 3, Eke 1, Rösa 1 gång. Namnet Skadevi (numera ibland Skövde) förekommer i Östergötland 4 gånger, Västergötland 3, Södermanland 3, Närke 2, Uppland 2, Västmanland 1 och Dalarna 1 gång. I Danmark har alla fem ortnamnen Oden som förled (möjligen även en med Tor som förled), och tolkas därför som generellt sett yngre än de svenska. Troligen har fler vi-platser förekommit än vad ortnamnen ger upplysning om. I Gutalagen, gällande Gotland, förbjöds nyttjandet av hult och högar, vi och stavgårdar. I Sverige dominerar namnet i den östra delen av landet. Vi kan också förekomma som förled, t.ex. Vilunda. Alla namnen är förkristna och anses som äldst kunna gå tillbaka till vår tidräknings början.

-vin / -ene

Det ursprungliga -vin har i många svenska fall blivit -ene, och ordet betyder ängsmark. I Norge förekommer 1000 ortnamn med denna ändelse, vilka alla är äldre än vikingatiden. Alla ortnamnen av denna typ har förled, men här förekommer aldrig personnamn. I Sverige anses de äldsta vara från vår tidräknings början och de yngsta från medeltidens början. De flesta tycks tillhöra tiden omkring 400- och 500-talet eller dess för innan, bland annat på grund av att de saknar förnamn för förled. De flesta finns i Västergötland, och resten ligger i Värmland (9 st) och Södermanland (3 st). Därtill kommer ett stråk från Norge och över Jämtland in i Medelpad och Ångermanland.

-åker

Förekommer i hela Norden. I vissa fall förekommer gudanamn för förled. I Sverige finns Frigger-, Frö-, Odens-, Tors-, och Ulleråker, samt Gödåker (Gydja-åker). Motsvarande förleder finns även i Norge. I Tyskland är ändelsen känd från 600-talet och i Danelagen i England är det oklart om ändelsen -acer härstammar från anglerna runt 500- till 700-talet, eller från danerna på 800-talet.

SVEAR OCH GÖTAR

Svear

Olika tolkningar av ordet

- 1.) sin, svåger, syster. Detta syftar på de egna, vi själva, fränderna.
- 2.) det självständiga, oberoende, folket
- 3.) sjömännen, folket vid havet
- 4.) vildsvinets (so) folk (en galt skulle offras till Frej, som kallades sviagud).

Snorre skilde på Svitjod (svear i Mälardalens landskap) och Sveavälde, där även Västergötland, Östergötland, Öland och Gotland ingick. Denna geografiska åtskillnad stöd även av andra medeltida eller fornhistoriska författare, och motsägs inte av någon. Svearna omnämns tidigt av Tacitus. Möjligen också av Plinius d.ä. som nämner folknamnet Hillevioner. Detta folknamn har av vissa forskare uppfattats som en felskrivning, med betydelsen svearnas folk. Den skrivna källans "hillevionum gente" antas ha varit "ille svionum gente" i originalet, med betydelsen svearnas folk.

Flera platser har ortnamn som kan syfta på svearna, däribland byn Svía i Vaksala sn i Uppland, inte långt från Gamla Uppsala.

Götar

Olika tolkningar av namnet

- 1.) de djärva
- 2.) gjuta (verbet), utgjutare av sädesvätska, avlarna
- 3.) utflöde, fors, de vid forsen boende

Utöver dessa vanligt förekommande tolkningar kan folknamnet götar också jämföras med titeln gode, ett ämbete för hovföreståndaren, offerprästen och han som ledde tingsförhandlingarna. Hos kelterna i västra Europa förekom liknande benämningar för aristokrater med såväl världslig makt som druidiska sysslor. Även tidiga greker använde ett snarlikt ord, ordet geta, för att benämna person med viss makt och myndighet.

Götar nämns i tidiga skildringar, som exempelvis hos Ptolemaios och Prokopios.

Landskap och stift

Svearna bebodde ett flertal folkland eller landskap vid Mälaren. Förmodligen avsågs ursprungligen enbart folken i det blivande Uppland, nämligen Tiundaland, Attundaland, Fjädrundaland och Roden. Senare omfattades även de kringboende västmanlänningarna och södermanlänningarna samt närkeborna. Begreppet götar däremot användes på ett annorlunda sätt och ingick i namnen hos många skilda folkstammar i Sverige, ofta som en ändelse t.ex. vagoter, ostrogoter, gautigoter. Begreppet Götaland tycks visserligen syfta på trakten kring Västergötland, men det kan ha uppkommit på grund av att många dåvarande landskap i denna del av Sverige hade -goter som ändelse. En annan förklaring är att det uppkom i samband med bildandet av Skara stift c:a 1015, som omfattade hela södra Sverige (Östergötland, Småland, Öland samt dåvarande Västergötland som även omfattade Dalsland och en del av Värmland). Det skulle i så fall kunna förklara hur namnet Östergötland blev till, eftersom det fram till 1000-talets slut ingick i Skara stift, samtidigt som det kulturellt har tillhört Mälardalen sedan urminnes tider. Den enda

samhörigheten som Östergötland har haft med Västergötland är just denna period då de ingick i samma stift.

Av de fornnordiska landskapen är det många som förändrats under järnåldern slut eller medeltidens början. Mest kända är sammanslagningen år 1296 av de fyra folklanden (Tiundaland, Attundaland, Fjädrundaland och Roden) som bildade Uppland. På samma sätt bildades Småland under mitten av medeltiden genom att folklanden Varend, Njudung och Finnveden först slogs samman till Tiohärad, och sedan utökades med de små landskapen längs kusten. Gränsen mot Östergötland kom också att justeras. Även Västergötland var en sammanslagning av många små landskap, men detta hade skett redan vid kristendomens inträde varför det är nära till hands att tänka sig att det bildats i samband med stiftets tillkomst i Skara c:a 1015. Därtill vet vi att Dalarna ingick i Västmanland, Gästrikland i Tiundaland, och Hälsingland omfattade en stor del av den norrländska kusten och landet närmast innanför. Det gör att landskapens antal och gränser under vikingatidens lut gentemot medeltidens slut skildes sig högst väsentligt från varandra.

Efter Skara stifts uppkomst c:a 1015, när Olof skötkonung enligt bilagan till äldre Västgötalagen skötte (skänkte som underhåll) hela Husaby på Kinnekulle till biskopsstolen, skulle det dröja något innan fler stift bildades. Strax efter mitten av 1000-talet eller tidigare fanns ivriga försök att etablera ett stift i Sigtuna, och flera nya platser tycks ha varit på gång, såsom Västerås, Linköping och Strängnäs. I början av 1100-talet hade situationen stabiliserats, främst på grund av att riksblotet i Uppsala hade avskaffats samt att hednareaktionerna hade ebbat ut från den upproriska tiden i slutet av 1000-talet, då till och med Skara var utan biskop en tid. Vid sidan av Skara, Linköping, Strängnäs och Västerås fanns Sigtuna som omkring 1100 flyttades till Uppsala. Till Uppsala överflyttades också hela Norrland som tidigare hade försökt etablera ett eget stift. Till Linköpings stift fördes också Gotland i samband med att Gotland införlivades med Sverige. År 1164 upphöjdes Gamla Uppsala till att bli ärkebiskopssäte, vilket senare flyttades till staden Uppsala (f.d. Östra Aros) i slutet av 1200-talet och tog då med sig namnet Uppsala. I slutet av 1100-talet bröt sig Växjö stift loss från Linköpings stift, men omfattade bara det gamla landskapet Värden.

Uppland

Uppstod 1296, efter sammanslagning av Tiundaland, Attundaland, Fjädrundaland och Roden. Inrymde c:a 170 socknar i början av 1300-talet. Hundaren ersattes av häradet i mitten av 1300-talet men med bibehållna gränser. Mer än 100 stormansgårdar är kända från medeltiden. Landhöjningen är 5 m per 1000 år, men något mera vid kusten. Skeppslagsindelning i sydöstra Uppland förekom 1280, och spreds senare norrut till hundaret Roden.

Uppland år 1560, då fanns 9650 hemman och torp med följande ägandefördelning:

4400 skattehemman	46%
350 kronohemman	4%
1150 Kungl. Maj:ts	12%
2200 frälsehemman	23%
1550 kyrkohemman	16%

Tiundaland

Omfattade från början norra och mellersta Uppland som låg innanför det i skeppslag indelade Roden, således även Gästrikland. **Hundare enligt sexårsgården år 1314:**

Habohundare, Hagund, Ulleråker, Bälling, Vaxald, Norund, Vendel, Roden, Oland, Resbohundare, Närdingahundare och Gästrikland (12 st). I denna uppräknings saknas Våla hundare samt skeppslagen i sydost. Möjligen har Vendel tidigare varit ett eget folkland.

Attundaland

8 hund: Bro, Sollentuna, Vallentuna, Ärlinghundra, Seminghundra, Långhundra, Sjuhundra, Lyhundra. Attundalands Rod: skeppslagen till och med Vaddö och Häverö i norr.

Adelsö och Björkö hörde till Trödgs hundare i Fjädrundaland. Ekerön hörde till Södermanland. Lovön bildade Loghbo skeppslag i anslutning till Sollentuna hundare. Färingön och Munsö hörde till Bro hundare. Vassunda, Haga och S:t Per i Sigtuna flyttades 1719 till Ärlinghundra från Håbo hundare i Tiundaland. Hit hade S:t Olof och S:t Lars i Sigtuna räknats åtminstone sedan 1300-talets början. Dess gemensamma tingsplats låg fram till 1296 i Folklandstingstad i Lunda socken i Seminghundra. Mora stenar vid tingsplatsen Mora äng låg i Lagga socken i Långhundra, nära gränsen till Tiundaland.

Fjädrundaland

År 1314 omfattade det inte 4 utan 5 hundare: Trödg, Åsunda, Simbohundare, Torsåker, Lagunda. Trödg var indelat i tredingar med varsin husby, och omfattade även Adelsö. Möjligen var Trödg ett eget folkland tidigare, på samma sätt som det mycket stora Vendel i Tiundaland ursprungligen kan ha varit folkland och inte hund.

Huvudorten var Enköping, och här i närheten hölls sannolikt folklandstinget i Fjädrundaland. Fjädrundaland stod på 1000-talet närmare Västmanland än resten av de uppländska folklanden, och tillsammans bildade de ett

biskopsdöme. Före 1120 skedde en gränsreglering mellan Västerås och Sigtuna stift, och då stadfästes en gräns vid Sagaån.

Småland

Tiohärad nämns på 1200-talet som ett enhetligt område och omfattade Finnveden, Varend och Njudung, som tillsammans bestod av 10 härader. Senare eller vid samma tid kom fler länder att börja tillhöra Småland. Dessa var Vedbo, Tveta, Vista (med Visingsö), Möre, Handbörd, Aspeland, Sevede och Tjust. Något senare tillkom Kinda och Ydre som tidigare hört till Östergötland, samt Mo härad som hört till Västergötland.

I mitten av 1500-talet bestod Småland av 12.000 jordeboksgårdar, varav ägandet fördelades enligt följande.

30% skatte

13% krono (mest Kalmar län)

32% frälse

25% kyrko etc (mest runt Växjö och Nydala, där domkyrka och kloster låg)

Namn på andra länder

Namn som användes under vikingatiden och ibland senare.

Vinland	Nordamerika
Grönland	Grönland
Island	Island
Finnmarken	norra Norge
Kvänland	norra Sverige och Finland
Bjarmaland	nordöstra Finland, intilliggande delar av Ryssland
Bretland	Britannien, främst England
Ireland	Irland
Valland	Frankrike
Saxland	norra Tyskland
Vendland	norra Polen
Kurland	Litauen
Estland	Estland
Gårdarrike	Ryssland
Miklagård	Bysantinska riket
Särkland	Abbasid-kalifatet (araber)
Blåland	norra Afrika

JÄRNÅLDERN

ALLMÄNT

Periodindelning

ÄLDRE JÄRNÅLDER	500 f.Kr. – 400 e.kr.
Förromersk järnålder	500 f.Kr. – 50 e.Kr.
period 1-3	
Romersk järnålder	50 – 400 e.Kr.
Äldre romersk järnålder	50 – 200 e.Kr.
period A-B	
Yngre romersk järnålder	200 – 400 e.Kr.
period C-D	

YNGRE JÄRNÅLDER

Folkvandringstid	400 – 550 e.Kr.
Vendeltid	550 – 800 e.Kr.
period 1-5 à 50 år	
djurornamentik II-III eller stil A-E	
Vikingatid	800 – 1050 e.Kr.
Gripdjursstil	
Borrestil	
Jellingestil	
Mammenstil / Ringerikestil / Runstensstil	

Järn

Järn förekom i Sverige och på Bornholm redan i slutet av äldre bronsåldern (period III), och i övriga Danmark från period IV/V. Det äldsta föremålet av järn som är känt för närvarande kommer från Skärvs sn i Västergötland (period II/III). Precis som den nordiska bronsåldern var en av de ledande inom bronsteknologin i Europa, vann dess bronsgjutare snabbt kunskaper om järn när det introducerades i södra och östra Europa. I söder var det Hallstattkulturen i Centraleuropa, och i öster var det området vid Volga och bort mot Ural som tidigt hade kunskaper om järnmetallurgin. När kunskapen väl kommit till Norden från båda dessa håll, inleddes en fas av experimenterande för att utvinna den bästa lokala tekniken för att utvinna och smida det inhemska järnet. De svenska sjö- och myrmalmer (limonitmalm) har ofta en betydligt högre järnhalt än i söderut och österut. Därför användes inte schaktugnar med underliggande slaggröpar, vilka var bra för mer järnfattiga malmer (som siderit och hematit). I främst Västergötland

och Mälardalen finns indikationer på en tidig järnproduktion under yngre bronsåldern, men föremål av järn påträffas också i relativt stort antal i både Skåne och på Gotland samt runt om i södra Sverige. Föremålen är främst nyttoföremål, och sällan smycken. De följer främst de former etc som förekom bland bronsföremålen, och först efter övergången till järnåldern skulle ett flertal nya former och föremålstyper utvecklas.

Under den yngre bronsåldern fördes sannolikt malmen till bronsgjutarnas platser, men efter övergången till järnålder flyttades istället produktionen successivt till platser där malmen fanns, bland annat beroende på en stor ökning i produktionen. Från början användes enkla reduktionsgropar eller gropugnar, för att reducera malmen och skilja järnet från slaggen. Dessa utvecklades sedan till stenramsugnar. Den lera som användes för tätning av ugnarna kom med tiden att bli allt mer utvald och hålla högre kvalitet med god resistans mot hettan. Ugnarna var normal 0,3-0,8 m Ø, vilket räckte för att med hjälp av bälgar komma upp i 1100-1300° C.

När framställningen av järn ökar i Norden, tillika med resten av Europa, vid övergången runt 500 f.Kr. mellan bronsålder period VI och förromersk järnålder, finns kända framställningsplatser även i Danmark. Från mitten av den förromerska järnåldern får föremålsbeståndet av järn en mer självständig ställning gentemot de forna bronsföremålen. Vid samma tid ökade också föremålsbeståndet som tillverkats av kolstål med hög kvalitet. Under järnåldern lärde man sig framställa järn med olika hårdhet genom att variera kolhalten. Antingen kunde man få fram ett hårt men stumt järn som lämpade sig väl till eggen, eller så kunde man få ett mjukt och böjligt järn som lämpade sig för själva klingan på svärdet. Genom att fläta dem samman samt lägga på en särskilt typ av hårt järn längs eggen fick man ett mönster som kallas damaskerade svärd, vilka var dåtidens främsta järnsvärd. För att kunna uppvisa järnets kvalitet innan det genom smide formats till föremål tillverkades spadliknande ämnesjärn, vars form avslöjade järnets egenskaper.

Sannolikt var järnframställningen en deltidssyssla hos personer som hade jordbruk som basnäring. Dessa personer förekom runt om i samhället och var inte centraliserade. Runt Falbygden i Västergötland har det visat sig genom Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering att stenåldersboplatser och slaggförekomster i hög grad ligger på samma ställen och har samma utbredning. Orsaken beror förmodligen på att begreppet stenåldersboplatser används för sådana platser där man hittar sönderslagen flinta, vilket också är det enda fyndmaterialet som finns på många av dessa platser. Flintan kan däremot ha ingått vid eldslagningen när man framställde järn, varför dess s.k. stenåldersboplatser snarast är järnframställningsplatser.

Vid all järnframställning går det åt mycket kol som man eldar med. Det gör att man måste anlägga ett stort antal kolmilor för att kunna producera den mängd kol som behövs. I somliga områden kan det ha blivit så stor avverkning på skogen att det blev enorma kalhyggen i landskapet.

Klimatförsämring

Under bronsåldern var klimatet varmare och torrare än idag, men en viss försämring inträffade redan under yngre bronsåldern. Omkring 450 f.Kr. inträffade en snabb klimatförsämring, och det blev betydligt kallare och fuktigare än idag. Denna period som numera populärt kallas för fimbulvintern (jättevintern) varade i närmare 200 år innan klimatet förbättrades och blev ungefär som idag. Ytterligare drygt 200 år senare blev klimatet åter bättre men sedan skulle variationerna upp och ner avlösa varandra men med förhållandevis små skillnader.

GÅRDEN

Bebyggelse i Mälardalen

Mälardalen har en forskningstradition som skiljer sig radikalt från resten av landet och Europa. Här finns så många gravfält från yngre järnåldern och ett så nära samband mellan gravfält och enskilda gårdar, som inte finns någon annanstans, att man ägnat stor möda åt befolkningsberäkningar och bedömningar av bygdens utveckling.

Förhistoriska bebyggelseenheter (även kallade primärenheter) i Mälardalen var främst ensamgårdar, även om en sådan enhet kan kallas by. Begreppet by syftar inte på en uppsättning gårdar utan snarare på ett flertal intilliggande hus. Många av gårdarna hade gravfält i anslutning till bebyggelsen. I genomsnitt finns 48 inventerade gravar per förhistorisk bebyggelseenhet, men i många bygder är det bara 20-25 gravar per gravfält eller bebyggelseenhet.

Beräkningar har visat att av Upplands 2000 bosättningar under yngre järnåldern, hade merparten tillkommit i slutet av folkvandringstiden. Innan dess fanns bara c:a 400 bebyggelseenheter. Motsvarade ökning skedde även i de andra landskapen runt Mälaren.

I Mälardalens landskap (Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke) är c:a 8500 gravfält kända och de fördelar sig på knappt 4000 av de 9400 nutida enheter som finns i detta område. Enligt Björn Ambrosianis beräkningar och bedömningar är det bara tusen av dessa enheter som har minst 60 gravar och kan antas gå ner till vendeltid. De övriga tillhör enbart vikingatid. Ännu färre sträcker sig ner till folkvandringstid. Dessa enheter och gravfält ligger i de bördigaste områdena, och vid sidan av stora områden med sämre förutsättningar för jordbruk. Ett flertal områden men stor koncentration av gravfält från yngre järnålder, ligger i trakter där det även finns många fornlämningar från äldre järnåldern. Ett undantag gäller Västmanland där antalet gravar från äldre järnålder är relativt stor, medan gravfälten från yngre

järnålder är förhållandevis få. Möjligen beror det på att de yngre järnåldersgravarna är betydligt flackare här, och därför kan ha undgått upptäckt vid inventeringarna. Allt enligt Björn Ambrosiani.

Södermanlands skeppslag och ledungsflottan

Södermanlands deltagande i ledungsflottan utgick troligen inte från hundarena, utan från skeppslag som inte var identiska med hundarena. Varje skeppslag tycks ha haft 12 hamnor, med en roddare från varje hamna. Det skulle motsvara c:a 300 hamnor eller män i ledungsflottan. Varje hamna omfattade flera gårdar, ofta 3 gårdar per hamna, vilket gäller för Uppland och Rekarnebygden i Södermanland. I Daga, Rönö och Jönåkers hundare däremot är det ofta runt 7 gårdar per hamna.

Hus

Hus byggdes ofta på platser där det funnits hus tidigare och på så vis har äldre bebyggelseämningar ofta förstörts av yngre. Emellanåt flyttades gården och då ökar sannolikheten att lämningar blivit kvar till vår tid.

Undantaget det stora antalet husgrunder på Öland och Gotland, vars ytterväggar bland annat var byggda av metertjocka och halvmeterhöga stenansamlingar, tycks de flesta husen ha byggts i mesulakonstruktion, där två stolprader inne i huset bar upp taket. Det gäller även på Öland och Gotland, men på fastlandet var väggarna byggda av grästörv, trä, lerstruken risflätning eller lerklining. Runt om i södra Sverige förekom hus som indelades i två delar, den ena med hård mitt på golvet för människorna, och den andra halvan med bås för nötboskapen. Ett vanligt antal nötboskap var runt tolv stycken per gård, men det kunde också vara fler. Hus utan indelning finns också, både stora och små.

Enstaka bakugnar har hittats. Ingången eller ingångarna placerades ofta mitt på långsidan, men på Öland och Gotland är ingången i regel på kortsidan. Somliga har och. I eldhärjade hus har man hittat förkollnade trösklar och dörrar, som varit 1,5 meter höga. Enda kända ljusinsläppet skedde vid gavelns övre del där en anordning fanns för att öppna en lucka, enligt det rekonstruktionsförslag som dominerar i landets nutida forntidsbyar, och som fortfarande förekommer i Finland. Luckan måste dock hållas stängd när man eldar. I annat fall sprids röken ända ner till golvet, men hålls den stängd trycks röken gå ut genom vasstaket eller halmtaket innan den når ner till golvet. Bristen på kända hus norrut i landet kan bero på att man byggde husen av timmer som inte lämnat samma tydliga spår efter sig, men det finns exempel på samma flätverksteknik som i södra Sverige. Knuttimringen konst var i varje fall känd under 1000-talet, men det är okänt när de första husen byggdes med denna teknik.

En annan hustyp är grophuset, som framför allt använts som förråd och verkstäder, men också för boendet. Som namnet anger utgick man från stora gropar i marken som omgärdades av väggar och tak. De kan dateras till vikingatid och eventuellt vendeltid.

De öländska husen är ofta 10-15 m långa, men somliga är 40-50 m, medan andra är 4-5 m. De påträffas ofta i grupper om 3-5 husgrunder, utan särskild ordning, eller i vissa fall ensamma. På Gotland är husgrunderna 10-62 m långa, och samlade i grupper om 3-5 husgrunder. Det största av de sju husen på Helgö i Mälaren är 40 m långt, och ett av husen i Darsgärdes fornborg från förromersk järnålder var 25 m. Ibland förekommer det grupper av husgrunder runt 10-15 meters längd, som tolkas som en by, men där något hus avviker och kan vara upp mot 30-40 meter. Dessa större hus kallas emellanåt för hallar, och har både uppfattas som gemensamma hus byggda för kultiska ändamål och som hövdingasalar där hövdingen bor och även sitter med sin hird eller härstyrka under vintern. Viktiga platser av detta slag är bland annat Slöinge i Halland, Helgö i Mälaren och Högom i Medelpad.

Husen kan både vara fyndtomma och ha rester eller spår efter inredning och föremål. Vävtolar med genomborrade lertrissor som vävtyngder förekommer i en del hus.

Malstenar förekommer under en stor del av järnåldern och även handkvarnar kan förekomma, men de är genomgående mycket sällsynta. Eftersom de alltid är gjorda av sten, som knappast kan ha förstörts på ett fullständigt sätt, måste det innebära att en mycket begränsad del av den odlade spannmålen maldes till mjöl.

Keramikkärl förekom också genom hela järnåldern men återfinns sparsamt. Troligen användes inte keramik i någon större utsträckning eller ens som någonting väsentligt på alla gårdar. Där det förekommer kan dock antalet kärl vara stort. Här finns både stora förrådskärl och mindre kärl, samt enkla brukskärl och finare med ornamentik. Födan under järnåldern, som utifrån de samtida skrivna källorna baserades på kött- och mjölkprodukter, tillreddes och förvarades sannolikt i kärl av andra material.

Den stora ödeläggelsen

Den stora förändringen och ödeläggelsen av gårdar och hus längs den svenska östersjökusten inträffade vid olika tider. På Öland kom ödeläggelsen 450-490, på Bornholm och i Skåne 475-525, och på Gotland samt i Mälardalen 500-560. Samhället byggdes snabbt upp igen men ofta övergavs hus och gårdar flyttades, samtidigt som gränsdragningar ändrades.

På Öland är de flesta depåerna med romerska mynt från tiden runt 480-talet, på Gotland från c:a 500-540. På Gotland är c:a 1800 ödegårdar kända och på Öland finns 1039 registrerade husgrunder från denna tid.

En annan form av ödeläggelse var den storhetstid och rikedom som förekom i Medelpad under folkvandringstid, vilken upphörde vid övergången till vendeltid.

Utöver denna stora ödeläggelse i Sverige inträffade en ännu större som dessutom berörde hela Norden, och det var i samband med digerdöden i mitten 1300-talet. Då dröjde det ibland mer än 150 år innan de allra flesta av de ödelagda gårdarna tagit i bruk igen, oavsett om det var bra eller mindre bra jordbruksmark.

Ägandet

Denna fråga är långt ifrån löst. Utifrån runstenstexter framgår det att vissa personer ägde flera gårdar och att de kunde ligga långt från varandra. Allra mest känd är Jarlabanke som ensam lär ha ägt hela Täby. I den isländska litteraturen framgår det att man på Island normalt bara ägde en enda gård, men å andra sidan hade öns bebyggelse växt fram på sådana villkor att varje familj tog den mark de ansåg sig behöva. I de fornnordiska texter som behandlar Sverige, Danmark och Norge verkar det också ha förekommit personer som ägde många gårdar.

Jordbruk

Under den yngre bronsåldern började jordbruket långsamt att förändras i Norden. I Danmark blev man medveten om näringsbristen i marken när boskapen betade för hårt och betesmarkerna blev överbetade. Enda åtgärden var att gödsla marken, det vill säga att systematiskt sprida ut gödseln på platser som var extra känsliga, främst åkerytor men också ängsmarker. Så länge som odlingen var marginell gentemot boskapsskötseln hade det begränsat inverkan på jordbruket, utom på till exempel Jylland där betesmarkerna kunde förvandlas till obrukbara ljunghedar. Detta tillsammans med klimatförsämringen under förromersk järnålder medförde vissa förändringar inom jordbruket.

Inhängnader och röjningsrösen

Under romersk järnålder eller rent av något tidigare uppträder inhängnader av låga stensträngar eller stenmurar som avskiljer åkrarna från all annan mark. Det förekommer också fägator eller fädrev där kreaturen drevs ut till betesmarkerna från gården. Man skapade på sina håll gränsmarkeringar i stora områden i landskapet. Åkertegarna blev tydligare eftersom man uppsamlade sten och lade dem runt om, och åkerterrasser bildades i sluttningar där årderns verkan fått jorden att röra sig nedåt och bildat terrasser. Allt detta kan

återfinnas på en del platser som ödelagts under forntiden. Större sammanhängande grupper av små åkerytor kallas Celtic fields.

Från samma tid är sannolikt en stor del av de många röjningsrösena som kan förekomma i mycket stort antal i bland annat Västergötland och sydsvenska höglandet. Vissa grupper av röjningsrösena är dock anlagda på ett sådant sätt att de kan ha uppkommit av en annan orsak.

Ensamgårdar och byar

Västra Sverige blev en mötesplats för olika traditioner att bygga hus och gårdar under järnålderns senare del och medeltidens början. Det gäller både byggnadsmaterial, byggnadsteknik och hustyper. I Mälardalen var ensamgården det normala under yngre järnålder, medan områden som Skaraborg domineras av större eller mindre byar.

Jordbrukets förändring

Under förromersk och den äldre romerska järnåldern var skärorna ganska vanliga och de förekommer som gravgåvor. De kan ha använts både för spannmålsskörden och höskörden samt lövtäkt, ett alternativ till ängsvallen.

De var stora skillnader i jordbruket mellan västra och östra Sverige. Med västra Sverige avses främst Västergötland, Dalsland och Småland. Här fanns ingen regelbundenhet som visade på konsekventa medeltida skiften, utan det var ett oreglerat odlingslandskap. Inte heller fanns det några fasta jordtal som reglerade storleken på åkrar och gårdar. Västergötlands jordbruk grundades på boskapsskötsel men var ändå mycket växlande och skiftande till sin struktur och karaktär.

Östra Sverige omfattar Östergötland, Mälardalen och Närke. Här fanns regelbundna drag, baserade på solskiften från medeltidens början. Det bestämde tegarnas utläggning, teglagens utformning, bebyggelsens reglering, byns taxering och inordnande enligt fasta jordtal i en territoriell struktur som berörde hundaren/härader och landskap.

I västra Sveriges accepterades att bönder bröt upp ny mark till nyodling på byns marker, medan det var förbjudet i östra Sverige. Denna expansion pågick långsamt under hela järnåldern utan större växlingar. En tendens är att odlingen ökade på boskapens bekostnad runt den andra halvan av romersk järnålder (200-400 e.Kr.), men att det sedan återgick till den forna relationen. Antalet ödegårdar och övergivna odlingsytor tycks vara betydligt vanligare i västra Sverige än i östra, vilket indikerar hur mycket mer flexibelt bebyggelseförhållandena var i väster, och att jordbruket var mer rörligt och föränderligt. Uppkomsten av en del bandparceller (minst 2,5 gånger så långa som breda) i Västergötland kan dateras till tiden kring 900-tal till 1100-tal,

men många andra tycks vara betydligt äldre. Vissa forskare antar att tegskiften i Västergötland skett främst runt 300- och 400-talet och att det sedan fortsatt fram till 900-talet. Tegskiftena påminner om de medeltida skiftena, men funktionellt skiljer de sig åt. Här handlar det om en regelrätt markindelning, där de stora tegarna kan inrymma mindre brukningstegar, medan de medeltida tegskiftena enbart avsåg åkertegar. Etnografiska paralleller antyder att markindelningen styrdes av ett släktskapsmönster, där man ägde mark i kraft av sin plats i släktskapsmönstret. Under medeltiden använde man sig emellanåt av stångskifte som inte alls gav de regelbundna odlingsytor som fanns vid samma tid i östra Sverige. I samband med bland annat jordbrukets expansion försvann många av de forna tegarnas gränser innan de äldsta kartorna ritades.

I östra Sverige saknas detta forntida system och här finns istället ett löst organiserat stensträngssystem från en tidig del av järnåldern, vilket saknas i västra Sverige. Vid de tidigaste stensträngarna och inhängnaderna från äldre järnålder, tycks det finnas 2-4 gårdar eller husgrundsenheter per system, med sina egna åkrar och ängar men med ett gemensamt betesområde längre bort från gårdarna. Runt mitten av 500-talet tycks detta system ha upplösts och det blev en betoning på ensamgården. Efter en generell stagnation omkring 500-talet i jordbrukets utveckling och med en minskning av odlingen, dock undantaget Uppland, påbörjas expansionen på nytt runt 900- eller 1000-talet. Det är då eller strax därefter som åkermarken regleras genom solskiften. Det gör att östra Sverige framträder som reglerat medan västra Sverige inte gör det längre. Markrättigheterna var troligen inte styrda på samma sätt som i västra Sverige. En möjlighet är att markrättigheterna från 500-talet och framåt var mer hierarkiskt ordnade, och inte släktskapsbaserat, där bygdens hövding kunde avgöra individernas markinnehav och vem som fick bo på vilken gård. Det skulle kunna förklara bristen på expansion under järnålderns senare del, samt solskiftet och reglerade bytomter under medeltidens början, det vill säga motsatsen till västra Sverige. På så vis framstår östra Sverige som ett undantag gentemot resten av landet där detta inte gällde.

I Norge är ensamgårdar det normala. I synnerhet gäller det östra Norge och närliggande områden som Bohuslän och Värmland, där byar ofta är ett resultat av hemmansklyvningar från främst den andra halvan av medeltiden. I västra Norge däremot förekom byar betydligt tidigare, men ses ändå som förhållandevis sena jämfört med situationen i Sverige och Danmark. Trots det förekom jordatal, i detta område öresbol, för att reglera taxering, skifte i by och arvskifte. I Bohuslän förekom tegskifte redan på 1100- eller 1200-talet, och det är samtida med solskiftet i östra Sverige.

Husdjur och odling

Förutom hunden och de tidigare husdjuren häst, nötboskap, svin, får och get, tillkom tamfågel och katt. Höns och gäss kom söderifrån genom kontakter med romarriket, medan katten kan ha varit vildkatter som tydde sig till

gårdarna i takt med att spannmålsodlingen ökade under yngre romersk järnålder och folkvandringstid, vilket bör ha medfört en ökning av möss och sork.

Korn var det vanligaste sädeslaget under äldre järnålder. Förutom vete, korn och havre, som fanns tidigare i Norden, introducerades råg under förromersk järnålder i sydligaste Sverige, varefter det spred sig mycket långsamt norrut. I första hand odlades råg på magrare jordar. Lin kom under folkvandringstid och ökade sedan i omfattning under yngre järnålder. Från början utvanns oljan i linfröna innan växten utnyttjades som spånadsväxt.

Odlingssystemets utveckling gick från ensäde, till tvåsäde (hälften i träda) och vidare till tresäde. Somliga forskare tänker sig att ensamgårdar flyttats tillsammans och att man vid dessa tillfällen gått över till tvåsäde eller rent av tresäde. Det skulle kunna förklara varför tresäde oftare finns i större byar. Plogen kom i början av medeltiden och förekom på olika håll i Norden senast från 1200-talet, men på Falbygden infördes den inte förrän omkring år 1800. Där användes årder istället, på samma sätt som jorden och åkerytorna brukats sedan bondestenålderns början. Med ården bearbetade man åkern kryssvis, medan plogen gick fram och tillbaka och vände jorden.

I mitten av den romerska järnåldern utvecklades den korta lien och ersatte skäran, vilket underlättade slåttern. Omkring år 800 förändrades den och utvecklades till en lång lie av samma form och storlek som idag. Därmed underlättades arbetet väsentligt.

Förutom viss gödsling av marken var odling av ärtväxter till stor nytta eftersom de är kvävefixerande och bidrar till att jorden gödslas.

Gravar

Traditionen att lägga gravarna i grupper så att gravfält bildades, var det allmänna från yngre bronsåldern och till kristen tid. Under hela järnåldern är brandgravskicket det dominerande i Norden. Undantagen gäller bland annat kammargravar och båtgravar, som sannolikt avsåg de mest framträdande personerna i samhället. Brandgravarna byggdes förhållandevis ofta på samma plats där bålet stått och kremeringen genomförts. Först från slutet av vikingatiden ökar jordgravar eller skelettgravar, där den döde inte kremerats, vilket ofta tyder på kristen influens, särskilt när graven orienterats i öst-västlig riktning. Ett undantag är sydligaste Skåne där skelettgravarna ökar i antal redan från folkvandringstid. Kammargravarna är främst från folkvandringstid samt i mindre utsträckning från vendeltid, men även från vikingatid då dess andel ökade igen.

De förromerska gravfälten består ofta av urnebrandgravar eller urnebrandgropar (urnebrandgravfält / brandgravfält), vilka aldrig lämnar några synliga spår efter sig ovan mark. De kan ursprungligen mycket väl ha

haft markeringar men i så fall i ett förgängligt material som inte gett avtryck i marken. De var en fortsättning på gravtraditionen från yngre bronsåldern. Ibland är de mycket stora och kan omfatta upp mot 300 gravar eller mer. Vid samma tid förekommer ett relativt litet antal stensättningar och ett mycket litet antal domarringar, resta stenar etc. Från romersk järnålder och fram till vikingatidens slut dominerar stensättningar, samt från 500-talet även högar. Det vanliga var att placera en enda person i varje uppbyggd gravmarkering. Undantag finns som visar att vissa typiska enmansgravar kan inrymma mer än tio personer som är nedlagda mer eller mindre samtidigt. Den yngre järnålderns gravfält, som ofta börjar anläggas runt 500-talet eller något senare, består i en stor del av landet av små högar eller högliknande stensättningar varför de ofta kallas höggravfält.

Järnålderns gravtyper kan vara mycket variationsrika vad det gäller de små detaljerna, i synnerhet stensättningarna under den äldre järnåldern. Med den yngre järnålderns gravfält minskar formvariationen, och om möjligt eftersträvas ett höjdläge i landskapet för gravfältets placering. En del av gravtyperna, som domarringar och skeppssättningar samt resta stenar och treuddar, tycks emellanåt tillhöra olika perioder i olika delar av landet, och behöver inte vara samtida med varandra. Ett flertal gravtyper är dessutom mycket svåra att datera. Därtill är det okänt om den primära funktion hos domarringar, skeppssättningar och resta stenar alltid har varit att markera en gravplats eller om de även haft andra funktioner.

Sedan personen bränts på bål rengjordes ofta benen ordentligt under äldre järnåldern och placerades varsamt i en behållare tillsammans med de brända gravgåvorna, men denna noggrannhet upphörde successivt. I slutet av järnåldern spridde man bara ut de brända benen när bålet slocknat och byggde en hög eller en rund stensättning över bålplatsen.

Bland gravgåvorna finns stora skillnader oberoende av gravtyp. Somliga gravar och till och med gravfält kan vara föremålslösa, medan andra kan inrymma såväl personliga föremål, smycken, dräktspännen, mynt, vapen, djur och husgeråd. Under vikingatiden blir till exempel rester av hästuprustningen vanliga i brandgravar. Kammargravar och båtgravar från yngre järnålder har i regel den större mängden och variationen av föremål. Personerna i skelettgravarna har emellanåt under sen romersk järnålder och folkvandringstid fått ett mynt eller betalningsguld som av allt att döma lagts på tungan, vilket kan jämföras med den grekiska föreställningen om den dödes betalning till färjekarlen Charon för att kunna färdas över floden Styx som skiljde de levandes och de dödas värld.

Kammargravarna var avsedda för de mer förnåma och rika i samhället. Likaså tyder de enstaka skelettgravarna som ligger på gravfält där kremeringar dominerar, att de haft en särskild ställning i samhället eller ätten.

Vapengravar kallas de gravar där den gravlagde fått med sig vapen som gravgåvor, och dessa förekommer i hela landet under hela järnåldern. Kattelgravar kallas på motsvarande sätt de gravar där den dödes ben nedlagts i

en koppar eller bronskittel, men de är koncentrerade till tiden omkring folkvandringstid och i trakterna av Medelpad. Ryttargravar kallas de gravar, som främst förekommer på Gotland, vilka vid sidan av den gravlagde innehåller häst, hästmundering och ofta vapen. Även kvinnor kan påträffas i vapengravar, kittelgravar och ryttargravar.

Gravfälten från yngre järnåldern är i Mälardalen ofta knutna till bebyggelse och gårdar som fortfarande är i bruk. Frågan återstår dock hur stor andel av den forntida befolkningen som gravlades i någon av de gravtyper som är kända. Tankeväckande är att de öländska fornborgarna som bevisligen varit befolkade under flera hundra år av järnåldern saknar gravfält. Detta är ett exempel bland flera som visar att det inte var alla i samhället som gravlades under synliga gravmarkeringar. Å andra sidan ligger Sveriges största gravfält intill handelsplatsen på Birka. Beräkningar från Västergötland antyder att det bara var runt 7% av befolkningen som gravlades i någon av de nu kända gravtyperna, medan andel i Mälardalen tycks ha varit betydligt större. Orsaken till variationen och vad som hänt med den övriga befolkningen sedan de dött är okänt, men de blev sannolikt inte begravda på ett sätt där någonting blev kvar till eftervärlden.

Stensättning

Den runda flacka stensättningen, fylld med mindre sten, är den allra vanligaste gravtypen under äldre järnålder, och den förekommer i stort antal ända fram till vikingatidens slut. Under yngre järnåldern är den ofta höglignande. Stensättningen kan i detalj vara mycket variationsrik. De är ofta runda men de kan också vara tresidiga eller firsidiga med raka sidor, eller skeppsformade med svängda sidor. De kan ha kantstenar i enkla eller dubbla rader, kanträna, kärnröse med bland annat ekrar bestående av lagda stenar som ansluter till en kedja av kantstenar. De kan även ha mittsten som är formad som ett klot eller vara lång och smal. Om stensättningen inte är tom på sten och enbart består av kantkedja och kärnröse etc är den fylld med mindre stenar. Centralt i graven ligger resterna efter den gravlagde antingen utan behållare, eller med resterna efter en behållare av hartstätat näver- eller träkärl, keramik kärl eller flata stenar som byggts som ett litet gravrum. Dessa variationer kan också gälla för andra gravtyper under järnåldern. På Gotland anlades mindre rösen undre vendeltid och vikingatid, ofta med kallmurad yttersida.

Kammargrav och båtgrav

Vapengravarna har förebilder både inom Norden och ute i Europa. Under folkvandringstiden förändrades gravrummet, varvid kammargravar och båtgravar bildades. Kammargravarna är 2,5-4,5 m långa, 0,8-2,5 m breda och hade grävts ner i marken till ett djup av 0,3-1,9 m. Somliga var så höga att man mer eller mindre kunde stå raklång i dem. Kammaren täcktes av en

stensättning eller hög, och de kan innehålla såväl skelettbegravningen i sig som allehanda föremål och djur, som häst. De förekom främst under folkvandringstid och vikingatid, men däremellan uppfördes främst båtgravar där den döde lades i en större båt eller ett mindre skepp. Dyliga båtgravar förekommer dock även under vikingatid. En kammargrav vid Ulltuna, intill Fyrisån i Uppland, som daterats till folkvandringstidens början innehöll bland annat svärd, hjälm, sköldbuckla och sköldbeslag. Från 400-talet härstammar också den rika kammargraven vid Fullerö, i närheten av Gamla Uppsala och Valsgärde, som säreget nog var plundrad sedan gammal tid. Detta skulle kunna indikera en brytning gentemot de som en eller ett par generationer senare etablerade traditionen med båtgravar vid Valsgärde. Från tiden omkring 500 härstammar graven i Högom (I) utanför Sundsvall i Medelpad. Den obrända kammargraven innehöll full vapenutrustning, där svärdet hade guldinläggningar, glasbägare, hästutrustning och husgeråd.

I somliga båtgravar har runt tusen järnnitar påträffats vars placering återger skeppets form och storlek som ofta var 7-12 m långa. De flesta båtgravarna finns i Mälardalen, men ett stort antal finns också längs den norska kusten. Ett flertal av de sannolikt rika kammargravarna från folkvandringstid är plundrade och det tycks ha skett redan under forntiden. En variant av båtgravar under vikingatid är när båten och hela dess innehåll av gravgåvor bränts med den döde, varefter bålresterna samlats ihop och dolts under en hög eller stensättning.

Båtgravskicket är en form av vapengravar som kan jämföras med andra krigargravar eller ryttargravar. De ökade delvis under vendeltid men främst under vikingatid, och då i synnerhet de brända båtgravarna, men traditionen förfläckades och gravgåvorna minskade. Allting började dock, vad vi vet i dag, i Vendel och obetydligt senare i Valsgärde. Ett annat viktigt fynd är de 10 vikingatida båtgravarna samt 5 kistgravar som påträffades vid Tuna i Alsike i Uppland.

Båtgravarna i Vendel och Valsgärde följer ett schema som visar att den döde fått med sig sådant som full vapenutrustning, kopplad hund, häst och praktfull hästmundering samt diverse verktyg och köksföremål. Här ingår också importföremål från det frankiska riket, som glas, men också sadlar och huggknivar har i form och stil sitt ursprung i samma område. Till detta kommer cloisonnétekniken där röda granater lagts in i celler av guld på svärd, spännen eller andra framträdande föremål, en teknik som var omtyckt från goterna vid Svarta Havet till frankerna vid Atlanten. Även i det merovingiska Frankerriket var det vanligt med obrända kistgravar med ungefär samma typ av gravgåvor som i Vendel och Valsgärde, samt i Sutton Hoo i södra England. Möjligen var det i samband med denna introduktion av nya element som Odin-kulten infördes till Mälardalen, vilket genom bl.a. ortnamnen kan tidfästas till yngre järnålder.

Vid Vallstenarum på Gotland hittades ovanligt nog en brandgrav med praktföremål liknande det som hittats i Vendel och Valsgärde.

Rest sten

Rest sten avser ett till synes obearbetat stenblock, i regel högre än vad den är bred eller tjock, som är markfast. Enstaka kan vara mer än tre meter höga. De förekommer runt om i södra Sverige och kan stå enskilt i landskapet eller tillsammans med andra gravar från järnåldern. Några av dem, i synnerhet i södra och mellersta Halland, är sannolikt från bronsåldern. En variant är när tre eller fler resta stenar ställts på rad, ofta flata och stora stenar samt med kortsidorna mot varandra. De bär ibland lokala namn som Odens hästar eller Odens flisor. I Skaraborgs län finns 765 resta stenar, men ett okänt antal av dem kan vara rester efter domarringar, skeppssättningar eller andra förstörda fornlämningar med markfasta stenar.

Domarring

Domarringarna består ofta av ett udda antal stenar som rests och ställts upp i en cirkelform på en sluttning eller plan mark. Ovala domarringar förekommer också. De förekommer runt om i södra Sverige. Antingen ligger de enskilt i landskapet, tätt ihop med andra domarringar eller ingår i enstaka exemplar på järnåldersgravfält där andra gravtyper dominerar. Flera varianter förekommer, som domarringar med mittsten, särskilda arrangemang med mindre stenar mellan de stora resta stenarna eller utanför stencirkeln. I Västergötland tycks de enbart ha byggts under folkvandringstid och i Mälardalen tycks de främst tillhöra yngre järnåldern. I Östergötland däremot förekommer de även tillsammans med gravar från äldre järnålder. I Kronobergs län finns 1000 domarringar och resta stenar, i Närke är ett 40-tal domarringar kända, och i Västergötland drygt 1500 varav hälften i Skaraborgs län och resten i den södra delen.

Skeppssättning

Skeppsformig stensättning som förekommer runt om i södra Sverige. Ett större antal finns i Småland (omkr. 500 st), Uppland c:a 200 st, Södermanland c:a 150 st och Skåne c:a 80 st. Innehåller brandgravar, ett fåtal är fyndtomma, och de övriga är förhållandevis fyndfattiga. Av de närmare 400 st som finns i Mälardalen har de undersökta ofta daterats till yngre järnålder, och det gäller sannolikt för hela landet. Ingenstans har de daterats till äldre järnålder. De största är Ale stenar vid Kåseberga i Skåne (67 m) som sannolikt anlades på 600-talet, Askeberga i Västergötland (55 m), två stycken vid Anundshög om 54 m respektive 51 m, och Blomsholm i Bohuslän (42 m). En föregångare till dessa var den yngre bronsålderns skeppssättningar, som framför allt anlades på Gotland, och som sträckte sig in ett kort stycke i förromersk järnålder. Till skillnad från den yngre järnålderns skeppssättningar, vilka alltid har stenarna placerade glest från varandra, har de gotländska stenblock som står tätare tillsammans, sida vid sida.

Treudd

Tresidig stensättning, ofta med insvängda sidor som förekommer runt om i södra Sverige. Kanten kan vara markerad av större stenar som ställts sida vid sida, eller enbart av större stenar som markerar spetsarna. De kan också sakna större stenar och enbart ha en stenfyllning som markerar den triangulära formen. I Mälardalen är omkring 400 kända, och de undersökta är ofta fyndtomma. De övriga kan dateras till 500-900 e.Kr. I Kronobergs län finns 210 st, och i Skaraborgs län bara 50.

Järnåldersdös

Dominerar i Småland och på Öland, och är till formen lik bondestenålderns dösar, men väggstenar och ett stort takblock, men är betydligt mindre i storlek.

Hög och höggravfält

Den i särklass vanligaste gravformen i många områden under yngre järnålder är högen, i synnerhet i Mälardalen, men i övrigt är också den runda stensättningen mycket vanlig eller rent av vanligare. Dessutom förekommer de ofta tillsammans. De samlades till gravfält, höggravfält, där högarna är en central del av gravarna ibland tillsammans med de runda stensättningarna. De allra största gravfälten kan rymma ett par tusen högar, men bortsett från de extrema gravfälten är det i genomsnitt runt 50 högar på ett gravfält i Mälardalen och något mindre i t.ex. Småland. De är alltifrån 1 m Ø till runt 75 m Ø, och alltifrån så flacka att de är svåra att observera till över 10 m i höjd. På dessa höggravfält kan också andra gravtyper förekomma, ofta i ett mindre antal.

Storhögar (20-29 m Ø) och kungshögar (minst 30 m Ø) är benämningar på de större högarna. Storhögarna dateras ofta till vendeltid och tidig vikingatid (550-900 e.Kr.). Kungshögarna dateras relativt ofta till folkvandringstid (400-550 e.Kr.) men kan också vara senare. En grupp storhögar i Hälsingland har däremot daterats till romerskt järnålder, såväl dess början som senare del. Högens monumentalitet, den bakomliggande arbetsinsatsen samt gravfynden indikerar att den gravlagda tillhört samhällets högsta status. Därtill ligger de som finns i Mälardalen ofta nära en husby.

Vendel och Valsgärde

De förnämsta båtgravarna och de exklusiva gravgåvor som påträffats i Vendel och Valsgärde, indikerar att de gravlagda personerna tillhörde några av de högst uppsatta i samhället. De representerar ungefär en grav per generation. Båtgravar av liknande slag har också påträffats på andra håll i Mälardalen som

i Ulltuna, Tuna i Alsike, Tuna i Badelunda och Norsa i Köping. Därtill finns stora likheter med den engelska skeppsgraven i Sutton Hoo, sannolikt rest för kung Raedwald år 624/625, där vissa föremål troligen utarbetats av samma hantverkare som gjort en del av de samtida föremålen i de svenska båtgravarna. Innehållsmässigt består de av extremt fina föremål och gravgåvor av mycket hög konstnärlig kvalitet, samt visar en bredd i gravgodset som sällan eller aldrig förekommer i andra nordiska sammanhang under forntiden.

Vid Vendels kyrka knappt 3 mil norr om Gamla Uppsala hittades 14 gravar, varav alla utom två var båtgravar och de övriga kammargravar. Den döde har inte i något fall kremerats. Två av dem kan eventuellt ha varit kvinnor, medan alla de övriga var män. Båtarna har varit 7-10 meter långa, och många av gravarna var plundrade sedan gammal tid. Platsen hette Tunbo under järnåldern och fram till 1500-talet. Vid den gård Husby som finns i närheten ligger Ottarshögen, en kungshög från tiden omkring år 500 där den döde kremerats med sina rika gravgåvor.

Vendel X, båtgrav	575-600	
Vendel XIV, båtgrav	600	
Vendel XI, båtgrav	600-650	
Vendel XII, båtgrav	650	
Vendel I, båtgrav	675-700	
Vendel VII, båtgrav	750-800	kvinnograv?
Vendel III, båtgrav	800-850	kvinnograv?
Vendel IV, båtgrav	850	
Vendel VIII, kammargrav	850-900	
Vendel VI, båtgrav	900	
Vendel II, båtgrav	950	
Vendel IX, båtgrav	1000	
Vendel V, kammargrav	1000-1050	

Vid Valsgärde, 3 km norr om Gamla Uppsala, har ett 80-tal gravar grävts ut som sträcker sig från c:a 300 e.Kr. till vikingatidens slut, varav 15 var båtgravar och ett 60-tal var enkla brandgravar, samt 10 kistbegravningar. Sannolikt är det uteslutande män som gravlagts i båtgravarna. Till skillnad från Vendelgravfältet var inte dessa gravar plundrade. Däremot var många av föremålen slitna och till och med lagade. Båtarna var 8-12 meter långa.

De äldsta båtgravarna:

Valsgärde 8, båtgrav	625-650
Valsgärde 7, båtgrav	675
Valsgärde 5, båtgrav	700-tal
Valsgärde 6, båtgrav	750
Valsgärde 13, båtgrav	800-tal
Valsgärde 14, båtgrav	800-tal

I andra båtgravar, som Tuna i Badelunda och Prästgården i Gamla Uppsala, är det bara kvinnor som gravlagts.

Befolkningsberäkning

Den romerska befolkningens ålder visar att c:a 50% nådde 5 års ålder, 40% nådde 20 års ålder, drygt 25% nådde 40 års ålder, drygt 10% nådde 60 års ålder, och några få procent blev 80 år eller äldre. Detta är något högre genomsnittsålder än vad som redovisats för Sverige under medeltidens början.

I Mälardalen bodde under yngre järnåldern 6-8 personer inkl. barn per gård, vilket framkommer både genom beräkningar och den kända situationen på 1600-talet. Ungefär 16-20 vuxna individer (män och kvinnor) kan uppskattas ha dött per sekel och per förhistorisk bebyggelseenhet i Mälardalen. Det gör 72-90 individer under perioden 550-1000 e.Kr. när många av höggravfälten användes. Ett medeltal på 46 synbara gravar per gravfält bör dubblas för att även få med de gravar som inte är synliga. Därmed samstämmer dessa antal på en generell nivå.

FÖREMÅL

Vapen, vapenoffer, kultvagnar och fornborgar

Den allmänna beväpningen var sköld och spjut, samt pilbåge i varierad. Få hade svärd, hjälmar och brynjor, likaså var yxor förhållandevis ovanliga i strid. Spjuten kastades i regel inte iväg utan användes som stickvapen, likt ett svärd, men kastspjut med hullingar förekom också. Beroende på rikedom och tillgång hade man träspjut antingen med eller utan järnspets. Kastspjuten försvann under vendeltid. Formen på dessa spjutspetsar, med eller utan hullingar, förändrades något över tiden, liksom sköldarna som antingen var runda eller rektangulära. Den sistnämnda formen var mest anpassad för rytteriet och de runda för fotfolket. Träsköldarna kunde vara försedda med en sköldbuckla mitt på sköldens utsida, som skulle ta emot anfallarens hugg och dämpa kraften i hugget. Viss utsmyckning av metallbeslag kunde också förekomma. I övrigt berättar de skrivna källorna att sköldarna var målade i skiftande färger.

Pilspetsar av järn är förhållandevis vanliga som gravgåvor i vapengravar, men vår kunskap om pilbågen och dess förändring och utveckling under järnåldern är mager. Likaså vilken betydelse den hade i strid. Pilspetsar av ben är också kända. Vissa fynd i vapengravar visar att pilarna tycks ha lagts i grupper om 12 stycken. Under folkvandringstid och det mesta av vendeltid användes järnpilspetsar med holk, och från vendeltidens slut och under vikingatiden, främst pilspetsar med tånge. Från slutet av vendeltid introducerades också yxor i visa krigares vapenuppsättning, och de blev sedan vanligare under vikingatiden.

Svärden förekom i olika typer, och var både av inhemsk produktion och kom under romersk järnålder som importföremål från romarriket. Under främst förromersk järnålder var eneggade svärd vanliga, men därefter var de i regel mycket ovanliga. Eneggade svärd var huggvapen väl lämpade för en ryttare, men också för fotsoldater. Det breda romerska sticksvärdet, gladius, blev stilbildande under romersk järnålder, men också det keltiska tveggade långsvärdet, kallat spatha. Under folkvandringstid och vendeltid dominerade det långa tveggade svärdet, men under den senare perioden förkom också ett eneggat kortsvärd och scramasaxen som var ett kraftigt eneggat svärd med rak egg och svängd rygg. Ett säreget inslag under vikingatiden var de svärd som bär inskriften ULFBERTH eller INGELRED, vilket var ett fabrikmärken i vissa frankiska verkstäder. Men Karls den store och andra frankiska kungar förbjöd export av svärd. Vissa svärd pryddes med en guldklump vid ena sidan av hjalten, i form av en ögla, och de kallas ringsvärd.

Ett svärd under yngre järnåldern kunde, om det var damaskerat och utfört enligt konstens alla regler och därmed ytterst funktionellt, kosta ungefär 100 kor. Förmodligen fanns det mindre kostsamma damaskeringar också. Damaskeringen innebar att man sammanvirade hård och mjukt järn i två långa stänger, och dessa två sammanfördes sedan och utarbetades till en svärds klinga.

Brynjor förekom redan under romersk järnålder men de var extremt sällsynta. Enstaka exemplar finns från skilda delar av järnåldern, och kan bestå av 20.000 ringar som fogats samman.

Huvudskydd var sällsynta. Inte ens de skrivna källorna antyder att krigare hade något skydd för huvudet såvida de inte hade en hög ställning och bar en fullvärdig hjälm av praktslag. De var under folkvandringstid och vendeltid ofta rikt dekorerade, samt hade emellanåt ett prydnadsdjur fastsatt på hjälmens ovansida. Under vikingatiden och medeltidens början ökar antalet släta och enkla hjälmar för att till slut bli allmänna hos svenska krigare i kungens tjänst.

Ridkonsten introducerades och utvecklades i Norden redan under yngre bronsåldern. Under förromersk järnålder tycks ryttaren bara ha använt en enda sporre, medan man från romersk järnålder övergick till att använda två sporrar. Stigbyglarna kom först omkring år 600, ökade under 700-talet och blev mer allmän under 900-talet. Broddar till hovarna kom tidigt under järnålder, medan de äldsta ryktskraporna är från järnålderns slut. Ett flertal forna författare från den förromerska järnålderns slut har skildrat det germanska rytteriet, som i sin begynnelse ofta gick ut på att en ryttare stred tillsammans med en fotsoldat, och kunde hoppa av hästen när man närmade sig slagfältet. De gotiska striderna mot romarna, några sekler senare, visar att de hade ett fullvärdigt rytteri avsett för regelrätta kavalleristrider. Motsvarande bör även ha gällt i Norden.

Skeppen var viktiga för transport av både handelsmän och krigsfolk, vilket visas av ledungsflottan och dess organisation i Mälardalen. Det fanns olika typer för olika slags vatten och för skilda ändamål, handelsskepp och krigsskepp, långskepp och kortare snäckor eller skepp mest för insjövattnen. De nordiska skeppen nämns redan av romaren Tacitus år 98 e.Kr. som skildrar deras sjöduglighet. Från 700-talets slut och under hela vikingatiden användes ett mycket stort antal skepp på nordbornas resor ut över hela Europa och bort mot Asien och Nordamerika. Järnålderns äldsta kända skepp var klinkbyggda, hade köl, en kraftig styråra samt likartade stävar i vardera änden. Först under folkvandringstidens slut eller början av vendeltiden introducerades mast och segel, men detta hade förmodligen funnits redan under bronsåldern men upphört vid övergången till järnålder.

Vapenoffer

På flera håll i Norden, särskilt Jylland, har man påträffat fynd av vapenoffer, ofta från romersk järnålder och folkvandringstid. Sannolikt kommer vapnen från en härstyrka som besegrats, varefter man förstört föremålen och offrat dem i en sjö eller våtmark. Viktiga platser på Jylland är Nydam, Thorsbjerg, Vimose, Kragehul, Ejsbøl och Illerup. I Sverige är bland annat Skedemosse på Öland och Finnestorp i Västergötland kända, samt några platser i Skåne. På vissa platser har man offrat två eller flera gånger.

Vid Thorsbjerg finns föremål som tillhör tiden 100-350 e.Kr. och vid Nydam är föremålen från 250-500 e.Kr. Vid Illerup är det äldsta offret från början av 200-talet e.Kr. och har tolkats som föremål och vapen från en flottstyrka som omfattade 50 skepp och 1000 krigare. Allt byte ligger utspritt i hela sjön och täcker en yta av 250 x 400 meter. Bland de 15000 föremålen märks 200 romerska svärd, 1400 spjut, 400 sköldar, och 300 uppsättningar med personliga föremål som kam, kniv, bältedlar etc. På några få föremål finns runor som ofta tycks återge personnamn. Flera av de romerska svärderna har grepp av elfenben, silver eller guld. De nordiska föremålen visar att angreppet kommit från södra Norge eller angränsande delar av västra Sverige. Sköldarna har indelats i tre grupper och anses härröra från tre skilda nivåer i hierarkin. Den förnämsta gruppen representerade av 5 sköldar har beslag av guld eller silver, den mellersta om c:a 40 sköldar har beslag av brons, och den sista gruppen om drygt 300 sköldar har beslag av järn.

I Skedemosse i Sverige påträffades 7 armringar av guld, två fingerringar och ett par romerska denarer vilka tillsammans väger 1,3 kg, men här fanns även vardagliga och personliga föremål. Ett större antal spjutspetsar, sköldbucklor, svärdsknappar av brons, betselkedjor, rembeslag, kammar av ben och eldslagningsstenar hittas också. Föremålen kan dateras från 200-talet till 500-talet. Ett mycket stort benmaterial från såväl djur som människor, och där både män, kvinnor och barn ingick, om minst ett 30-tal individer. Bland djuren fanns minst ett 50-tal hästar men i viss mån även svin och andra djur.

Denna benmängd och dessa föremål är bara en mindre del av de människor och djur som ursprungligen offerades här.

Fyndet från Finnestorp i Larvs sn har daterats till tiden omkring 400 eller 400-talets början, och innehåller delar från svärd och betsel. Nyligen har området undersökts på nytt, som stärker fyndet som ett vapenoffer. På ett par platser i Skåne har delar av hästmunderingar påträffats i mossmarker, som beslag till sadlar och delar till betsel, vilka tolkas som tillhörande stridshästar. Fyndplatserna är Åmossarna i Onslunda sn och Häggenäs i Fulltofta sn. Även i Sösdala och Sjörup har hästmunderingar påträffats, men i grusåsar. Här har föremålen förstörts innan de nedlagts i grupper av gropar. Bland föremålen märks sadelbeslag och betsel, rembeslag. Från Sjörup dessutom beslag till svärdfästen och svärdsskidor. Fyndet i Sösdala dateras till 400-talets slut och Sjörup till tiden omkring 500 eller 500-talets början.

I Gudingsåkrarna i Vallstena sn på Gotland var 500 vapen tillvaratagits, varav 470 spjut och resten svärd eller yxor, alltsammans från en tidig del av vikingatiden. En idag okänd mängd föremål gick till spillo innan fyndet uppmärksammades och undersöktes. Ett motsvarande fynd från Edsten i Kville sn i Bohuslän innehöll ett svärd och ett 40-tal spjutspetsar, men troligen från folkvandringstid. Till skillnad från de tidigare nämnda platserna, vilka tolkats som offer efter segrar i stora strider, har fynden i Gudingsåkrarna och Edsten tolkats som vapenoffer till gudar, på grund av sammansättningen och frånvaron av hästmundering och ben. Ett flertal andra fyndplatser av enklare slag i landet kan jämföras med de sistnämnda fyndplatserna.

Kultvagnar

Traditioner om guldvagnar som dolts i sjöar, mossmarker, i jorden eller högar finns från ett 60-tal platser och då framför allt i östra Sverige. I både Östergötland och Södermanland finns de nedtecknade från 1600-talet. Den äldsta versionen antas ha berört guldvagnar i (grav-)högar, och haft sitt centrum i Östergötland och Södermanland. Arkeologiskt sett finns praktvagnar från slutet av förromersk järnålder, så som Dejbjergvagnen vid Ringköping i Danmark, vilka är hittade i mossor i igenväxta insjöar. Dess närmaste föregångare är de 240 kända vagnar som hittills påträffats i Hallstattkulturen i centrala Europa, från bronsålderns slut och järnålderns början. Därtill kommer nordiska vagnar eller vagnsdelar i praktgravar från skilda delar av järnåldern. Osebergsskeppet från tidigt 800-tal innehöll en vagn, som märkligt nog inte gick att svänga, och under vikingatid i vissa förnäma kammargravar för kvinnor i Danmark och Schleswig-Holstein samt Birka har man använt hjullösa vagnsreden som öppna gravkistor. I de skrivna källorna är det främst Tacitus skildring av Nerthuskulten, som berättar om hur en kultvagn kunde se ut och användas.

Fornborgar

Fornborgarna i Sverige (drygt 1000 st) tycks ha blivit byggda och använda främst omkring folkvandringstiden, men vissa är betydligt äldre och går ner till såväl romersk som förromersk järnålder. Däremot är det få som förefaller vara yngre, men osäkerheten vad gäller dateringarna är stora. De flesta ligger i Södermanland (över 300 st) och övriga delar av Mälardalen (230 st), samt den mellersta delen av Västkusten och längs Göta älv. Därtill är det ett stort antal i Östergötland och på Gotland och Öland. Skåne har inga alls, och Småland har bara några få liksom Västergötland, och Norrland. Störst av alla är Torsburgen på Gotland (2 km:s omkrets och 4-7 m hög), följt av Stångaberget eller Träleborg i Västergötland (1,2 km varav 0,8 km stenmur). Allra störst är dock Halleberg i Västergötland om man räknar hela berget som en fornborg, på grund av att det förekommer fornborgspartier (1,5 km) längs vissa sträckor där berget i sig inte räcker som försvarsverk. Stenarna i murarna ska i regel bara uppfattas som ett fundament till en palissad som i övrigt består av trävirke. Där terrängen är flack kan det förekomma dubbla murar och där det är mycket brant, saknas emellanåt murar helt. De allra flesta tycks ha varit använda militärt, och de brukar indelas i två typer beroende på terrängläget. Tillflyktsborgar ligger inåt land och långt från bebyggelsen, medan farledsborgarna ligger nära farleder och bebyggelse. I enstaka fall har man kunnat belägga huslämningar och kulturlager, samt hantverksaktiviteter. I några av de öländska borgarna är huslämningarna förhållandevis välbevarade, och har tillsammans med somliga andra fornborgar använts fram till medeltid och även längre. Många fornborgar tycks ha haft minst två ingångar. Fornborgen Ismanstorp på Öland, som är unik i Norden, byggdes på 400- eller 500-talet efter en byzantinsk modell. Motsvarande finns även i Bulgarien och Italien.

En särskild typ av fornborgar från 900-talets slut är de danska trelleborgarna (4 st i Danmark), där en har påträffats i staden Trelleborg och ytterligare en i Borgeby i Skåne. De är absolut cirkelrunda, är geometriskt organiserade, har fyra ingångar i skilda riktningar och inrymmer långhus som placerats fullständigt symmetriskt. Däremot varierar storlek mellan dem. Den i Trelleborg i Skåne har ytterdiametern 143 m. Trelleborg på Själland byggdes redan på 970-talet, då den brändes, men byggdes åter upp på hösten 980 eller våren 981. Även borgarna Fyrkat och Aggersborg i Danmark kan dateras till tiden c:a 978-980.

Ett par särskilda fornborgar helt byggda av trä har påträffats i Sverige. Den ena är Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland, från övergången mellan järnålder och medeltid, som byggdes av minst 5000 stockar. Resterna är eldhärjade och ett talesätt på Gotland är att: ”Det rökte så som när Tingstäde träsk brann”, vilket bör vara ett folkligt minne av tillfället när den ödelades. Den andra, Tuleboborgen, som är 40x100 m är äldre och har återfunnits i Tulebomossen i Källered södra Västergötland. Den är daterad till c:a 750.

Dräkter och smycken

Ett omfattande ämne är dräktskick och traditionerna kring smyckena under järnåldern. Mycket kortfattat kan sägas att mannens dräkt ofta omfattade tunika, byxor och mantel samt skinnskor. Byxorna var från början ett plagg som användes av ryttarna men tycks ha spridit och blivit ett allmänt plagg. I slutet av järnåldern var byxorna mycket vida. Manteln var från början ett hedersplagg som visade att den unge gossen upptagits i männens skara. En säregen mantel har hittats på Gerumsberget i Västergötland vars uppskurna hål visar att den som sist bar manteln dräpts sedan han/hon omringats av personer som dragit sina dolkar eller korta svärd. Den är från tiden 100-50 f.Kr. Därtill kunde mannen bära svärd eller kniv som fästs i bältet, samt ha spännen som fäste ihop manteln på ett praktiskt sätt. Bältena i sin tur kunde ha rembeslag av silver eller brons, liksom svärdskidan kunde ha sina dekorationer i järn, brons eller silver. Remsölja, vars metallring med nål i ena änden av remmen fäster fast den andra änden, kommer under romersk järnålder. Tidigare fästes remmarna sannolikt ihop med dubbelknappar etc. Skor och korta skinnstövlar kan också bekräftas. De förnäma kunde ha såväl fingerringar, armringar och halsringar av silver eller guld. Ett viktigt fynd är Norralamannen från Hälsingland funnen i en kammargrav från c:a 500 e.Kr., vars kläder vävda i yllekypert i form av midjekort jacka, fotlånga byxor och mantel visar hur en förnäm man kunde vara klädd. Fattigare personer saknade troligen både mantel, vapen och smycken, och hade mycket enkla kläder.

Under vendeltid och vikingatid bar vissa män, troligen i högre samhällsställning, en ärmförsedd men knapplös rock som framtill veks omlott och hölls kvar med hjälp av ett skärp.

Kvinnor hade bland annat fotsida klänningar med förkläden. Till det hörde smycken som fäste samman dräkten strax ovanför bröstet, så som dräktnålar och spännen eller fibulor. I likhet med männen kunde de förnäma kvinnorna ha fingerringar, armringar och halsringar av silver, guld eller av pärlor av glas, glasfluss eller fajans, karneol och bergskristall, samt berlocker av silver eller guld. Hårnålar förekom också. I bältet eller intill kroppen hade de emellanåt sina nycklar hängande, som visade kvinnans framskjutna ställning på gården och i hushållet.

Förmodligen förekom även mössor och vantar. En vante som tillverkats i en särskilt nålbindningsteknik har påträffats i Åsle mosse i Västergötland, och dateras till tiden omkring folkvandringstid.

Färgning av ull och textilier förekom och fick de rikares kläder att framstå som mycket mer eleganta än de som saknade denna möjlighet att fritt kunna välja bland de färger som användes runt om i Europa.

Klippning av hår och skäggväxt följde säkerligen olika moden både hos män och kvinnor under hela järnåldern. Fåtaliga avbilder och berättelser i de skrivna källorna antyder det. Under vendeltid och vikingatid tycks ett kortare

skägg ha varit vanligt liksom en hårlängd hos männen som nästan gick ner till axlarna.

Spännan eller fibulor

Spännena eller fibulorna av brons eller silver användes för att fästa mantel eller annan klädnad vid axeln, som kvinnodräktens axelband, och de användes både av män och kvinnor. Utvecklingen under järnåldern var komplicerad och skiftande. Från början var de små och förhållandevis enkla i formen för att under järnålderns mitt och senare del anta mycket komplicerade former. Under vikingatiden blev de till och med massfabricerade i stora upplagor.

Spännenas form följde inledningsvis någorlunda väl det som gällde i La Tene-kulturen i centrala Europa. I Sverige inleds järnåldersspännena med fibulor med foten uppåtböjd och sammanhållen vid bågen med knoppar eller vulster, vilka har kort spiral med fjäderkraft. De kan också ha lång spiral, försedd med prydnadsknoppar i ändarna samt kula på bågen. Inläggningar av emalj kan förekomma. I slutet av förromersk järnålder kom den triangulära fibulan, som kännetecknas av en helgjuten eller helmidd vinkelböjd båge av brons eller järn. De efterträddes av fibulor med S-formigt svängd båge. I flera fall märks det att hantverkarna varit inspirerade av föremålsformerna ute i Europa.

Spännena fick under romersk järnålder en form som inspirerats av romarrikets formvärld. Först under periodens slut anammades även stilar från germanfolken i sydöstra Europa, och då främst från goternas område. Ögonfibulan från periodens början har två runda urtagningar upptill på den välvda bågen. Efter den kom flera olika typer, bland annat den kraftigt profilerade fibulan och fibulan med bandformig båge. Under yngre romersk järnålder förekom två huvudtyper, dels armborstfibulor med bandformig båge och lång spiral, och dels fibulor med omslagen fot, där bågen är böjd inåt och bildar spännets fot samt därefter uppåtvikt och med sin ända omlagd bågens nedre del. Armborstfibulan var en fortsättning på fibulor med omslagen fot, och kan ha runda, rosettartade prydnader på bågen och spiralen, som i sin tur är täckta med mönsterpressat silverbleck eller guldbleck. Motiven på pressblecken kan vara små djurfigurer, både fyrfotadjur och fåglar, vilket blev upptakten till den nordiska djurornamentiken. Även olikfärgade glasbitar eller halvädalstenar kan vara infattade i spännena.

Under folkvandringstiden framträder ett par huvudtyper, men i övrigt var variationen stor. Gemensamt är att storleken på spännena ökade kraftigt. Armborstfibulan fortsatte men främst i östra Sverige, vid sidan av korsformiga fibulor med djurhuvudformad ände som dominerar i Norge och delvis västra Sverige och nedre Norrland. Därtill kom reliefspännena, med halvrund eller rektangulär huvudplatta som har geometrisk ornamentik eller djurornamentik i stil I, samt likarmat spänne med kort båge och avlånga ändskivor, även dessa med rik ornamentik i stil I. Inläggningar av almandiner förekom både under folkvandringstid och in i vendeltid.

Vendeltidens ryggknappsspännen kom som form redan under folkvandringstiden men fick under den här tiden en stor, rund ofta almandinbesatt krönande knapp på bågen. Utvecklingen gick mot extremt stora spännen runt år 800, och förkom ända till vikingatidens slut på Gotland. Spiralfjädern försvann och ersattes av en nål som anbringades för sig i en ledgång på baksidan, varigenom nya typer utvecklades som det ovala spännet. När den kom i slutet av 600-talet var den förhållandevis liten och utan ornamentik, men blev på 700-talet större och ornerad. Det ovala spännet levde kvar under hela vikingatiden och blev den dominerande spännetypen i kvinnodräkten, vilka bars parvis. Djurhuvudformade spännen var en gotländsk variant och en fortsättning på armborstspännet, och det kom också att finnas kvar under hela vikingatiden. Vid sidan av dessa fortsatte man att tillverka likarmade spännen, med eller utan djurhuvud i ändarna, men bara till 600-talets början. Andra typer var det S-formade spännet och det ögleformade spännet, båda utlöpande i djurhuvuden, samt det fågelformade spännet och några udda varianter av spännen som formats som djur. Ormöglespännen var vanliga under slutet av 500-talet.

Under vikingatiden kom dessutom det runda spännet på Gotland. Allmänt i Norden och på de brittiska öarna var de enkelt utformade ringspännena, som mannen bar ett enda eller två stycken för att fästa manteln. Enstaka praktexemplar finns. Det treflikiga spännet som kom under vikingatiden har frankiska förebilder. Det ovala spännet som under vendeltid och från början av vikingatid var enskaligt blev under en kortare tid av vikingatiden tvåskaligt med en slät förgyllt underskål, innan det åter igen blev enskaligt. På Gotland utvecklades egna lokala former, som dosformiga spännen vilka bars mellan djurhuvudformade spännen.

Guld och silver

Romerska mynt

De romerska mynten, denarer och solidi, kommer främst från depåer och inte från gravar.

Denarer - romerska silvermynt. Ungefär 5500 st är funna i Sverige, varav 4500 från Gotland. De är från tiden 50-250 e.Kr. och de allra flesta från 98-192 (från Trajanus till Commodus). De gotländska mynten är betydligt mer slitna än de från fastlandet, vilket ännu inte givits någon allmän förklaring. Eftersom handel inte kan förklara den enorma myntmängden, bör förklaringen snarare vara att romarna under 200-talet köpt sig fred under den stora orosperioden då de själva hade många inre strider, främst under soldatkejsartiden 238-284. För att ha silver att betala med insamlades och användes mynt som var präglade före den stora myntförsämringen 194/195.

Solidus - romerska guldmynt. Mer än 800 mynt är funna i Danmark och Sverige, och de är från c:a 395 till 550-talet, vilket är mer än på något annat ställe utanför romarriket. De flesta kommer från Bornholm, Öland och Gotland, samt från floden Weichsels mynning i norra Polen. Tiden överensstämmer med hunnernas och ostrogoternas krav på tributer från år 424, vilket kejsar Theodosius II betalade ut fram till 450-talet. År 454 gjorde sig ostrogoterna oberoende av hunnerna och blev istället foederati (militärt avlönade allierade) åt romarriket i Pannonien, under kejsar Marcian och senare. År 488 gav kejsar Zeno uppdraget åt ostrogoternas kung Theodorik att återerövra Italien från saxarnas kung Odovakar. Detta företag slutfördes 493, samma år som Zeno dog, varpå Theodorik utropades till Italiens kung.

Bakgrund: År 424 började Theodosius II betala ut 350 pund med guld årligen till Rugila, hunnernas furste. År 433 efterträddes Rugila av Attila och Bleda, och utbetalningen dubblades till 700 pund om året. Det räckte inte för att hålla de romerska fienderna borta, och efter en förödande förlust för romarna mot hunner och ostrogoter år 443, krävde man en omedelbar utbetalning av 6000 pund guld samt dessutom 2100 pund årligen. Både kejsar Theodosius II i östromerska riket och Valentinian III i västromerska riket var med och betalade ut dessa tributer. När Theodosius dog år 450 och efterträddes av Marcianus, upphörde utbetalningen. Under detta årtionde försökte hunner och ostrogoter att krossa det västromerska riket, med det slutade med en förödande förlust år 451 i slaget på de Katalauniska fälten, i närheten av Troyes omkring tio mil öster om Paris. Hunnerna och ostrogoterna krossades och deras allians upphörde 454. Ostrogoterna fick i egenskap av foederati ta emot 100 pund guld årligen från 454 till 457, när kejsare Marcianus dog. Efterträdaren kejsar Leo upphörde med utbetalningen, men efter ett gotiskt uppror 461 fick kejsaren betala ut det belopp som inte goterna fått samt återuppta de årliga utbetalningarna. Utöver detta fick en militär avdelning av goterna i romersk tjänst en årlig utbetalning på 2000 pund i samband med inre romerska oroligheter och strider om makten. De vänskapliga kontakterna mellan goter och romare fortsatte sedan Theodorik blivit goternas kung, i tjänst hos den östromerske kejsaren men utropades till kung av Italien 491 vilket han var till sin död 526. Därefter gick östromerska riket till anfall för att återta provinsen. Först år 552 vann romarna den avgörande segern över goterna som trängts upp i Alperna, och därmed var både goternas historia och guldströmmen norrut över.

Ett stort antal mynt som påträffats på Gotland och som är från Anastasius regeringstid (491-518), antyder samröre med herulernas återvändande till Norden. Ett större antal mynt på Öland som förts dit ganska exakt år 480, har kommit som några stora myntskatter vilka sedan uppdelats i mindre delar, varav ett femtiotal är kända i dag.

I Västergötland är bara två mynt kända. Ett från Fristad (kejsar Zeno, funnet med andra guldföremål) och ett från Hol (kejsar Theodosius II).

Brakteater

Hängsmycke av tunn cirkelformad guldskena med upphängningsögla. Motiv finns bara på en sida och var från början inhemska avbilder av romerska medaljonger eller stora mynt, innan de nordiska hantverkarna utvecklade stilen och till slut gjorde motiven alltmer svårtydda och abstrakta (typ D). De indelas i typerna A-D och förekommer främst i Danmark, västra Sverige och södra Norge samt på Gotland. Runt 800 är kända i Norden varav 200 från Sverige. Därtill finns enstaka i England, Nederländerna, Tyskland och Polen. En del har text med runor, varav främst typ C är läslig och har begriplig innebörd. Typ B och C är sannolikt samtida med varandra. En variant av brakteatrar tillverkades även under vikingatid, men då användes filigranteknik och geometriska eller abstrakta mönster som inte var en fortsättning på de äldre brakteatrarna.

A – bröstbild av människa (sent 300-tal och 400-talets början)

B – hel människofigur (omkr. 400-tal)

C – ett människohuvud ovanför ett fyrfotadjur, troligen en häst (omkr. 400-tal)

D – inga människohuvuden, men istället en eller flera djurfigurer (omkr. 500-600)

Guldgubbar

Dessa mycket små fyrkantiga och tunna guldbleck (c:a 1x1,5 cm) avbildar i regel två personer vända mot varandra, till synes en man och en kvinna som omfamnar varandra. De flesta tycks vara från vendeltid och de återfinns runt om i Norden om än mycket sparsamt. I Svarta Jorden på Bornholm har däremot ett mycket stort antal påträffats. En del har placerats i stolphål för hus, andra i gravar.

Kolben-armringar

De är enkla i formen och har förtjockade ändar, och de anses vara såväl rikedomsmarkörer som en identifiering av personer med någonting gemensamt. Kolben-armringar av guld förekommer från Ukraina till Norge.

Filigran och verrot erie cloisonn e

Under romersk järnålder och hela folkvandringstiden användes filigran och granulering som var en teknik där extremt små guldkorn (ner till 0,2 mm  )smältes fast i ett underlag av guld, varpå man fick fram figurer genom den inbördes placeringen av de små kornen. Under en tidig del av romersk järnålder kom berlocker, ett mindre hängsmycke, som pryttts med filigran. Därefter kom filigran av användas på allt fler typer av föremål. Under folkvandringstiden tillverkades de fyra kända guldhalskragarna som följer en

gemensam mall, men som har ett skiftande antal ringar som de är uppbyggda på. Idag är en enringad (Köinge, Halland), en tre ringad (Ålleberg, Västergötland), en femringad (Färjestaden, Öland), och en sjuringad (Möne, Västergötland) halskrage känd.

Vid övergången till vendeltid avbröts detta mode nästan helt och ersattes av verrotérie cloisonné-teknik, där man arbetade med släta guldytor. Små tunna stycken av granat (almandingranat) infogades i små celler av guld och grupper av dylika celler kom att bilda enkla geometriska mönster. Tekniken och modet med cloisonné kom närmast från goterna nere vid Svarta havet där den var mycket omtyckt, och nådde Norden redan i början av 400-talet, för att nå en kulmen en senare del av folkvandringstid och vendeltid. Under vikingatiden ökade filigran på nytt, samtidigt som cloisonné försvann, men då med betydligt lägre kvalitet och mindre guldkorn än under den tidigare fasen. Granater av det slag som användes under järnåldern förekommer naturligt i Halland.

Redan under romersk järnålder hade halvädalstenar, som karneol och agat, lagts in i fingerringar av guld.

Silver

Silverföremålen hade inte samma framträdande roll bland föremålen som de som är gjorda i guld. Romerska silvermynt, bågare av silver samt spännen som helt eller delvis gjordes av silver förekommer under romersk järnålder. Under en stor del av järnålder användes silver för inläggningar i diverse föremål av järn och brons. Enstaka spännen och bygel nålar gjordes också av silver. Först under vikingatiden ökade silverföremålen radikalt, vad gäller mynt, armringar, halsringar, spännen, hängsmycken och andra föremål. Därmed ökade också de nedgrävda silverskatterna, varav mer än 500 påträffats på Gotland, och 400 på Öland och fastlandet. Av de sistnämnda kommer de flesta från Öland, Skåne och angränsande områden, samt öarna i Mälaren och landet närmast intill insjön. I dessa silverskatter ingår ibland även föremål av guld och brons, men mynt och armringar utgör de viktigaste inslagen. Många silverskatter har blivit nedgrävda under golvet på ett boningshus.

Djurornamentik och efterföljande stilar

Den nordiska djurornamentiken inrymmer djur men är i första hand en stilgrupp som använder djur i dekorativa syften. Den indelas i 3 grundtyper (I-III) varav de två sista från äldre respektive yngre vendeltid indelats i 5 undertyper, stil A-E, som inte alltid ersätter varandra utan kan överlappa varandra ganska mycket. Stil II härstammar från franker och alemanner i mellersta och södra Tyskland. Djurornamentiken uppträdde på smycken och vapen och allehanda förskönade föremål av metall som t.ex. rembeslag. Varianter av denna stil förekom också på de brittiska öarna där de kanske är

mest kända genom de dekorativa inslagen i de handskrivna böckerna, men likheterna blev större under vikingatiden när andra stilar ersatt djurornamentiken. Det kan ännu inte bevisas att föremålen verkligen har tillverkats i Norden eller om de importerats från kontinenten.

- stil I: 400 – 525 Någorlunda naturalistiska djur, som vildsvin, hjortar eller hästar, ödlor etc. Dessa sönderdelades tidigt så att varje kroppsdel fick sin egen placering skild från de övriga delarna.
- stil II-III:
- stil A 525 – 600 En enkel bandfläta med parvis nedhängande djurhuvuden.
- stil B 600 – 700 En rad djurhuvuden i rytmisk upprepning, infogade i ett slags vågband. Komplicerade flätband med djurhuvuden och ben. Tillbakatittande djur förekommer.
- stil C 700 – 750 Mer eller mindre trekantiga djur som är insnärjda i fint flätverk.
- stil D 700-talet Bandformiga djur som lagts i 8-formiga slingor.
- stil E 750 – 800-talet Djurkropparnas bogar och låar är upplösta, kroppens konturlinje löper ut i slingor. Vingliknande flikar förekommer.

Gripdjursstilen kom vid övergången från vendeltid till vikingatid. De var en nyheten att forma små klumpiga gripdjuren som med sina fyra fötter grep tag i delar i den övriga ornamentiken. Någorlunda naturalistiska lejon och fåglar avbildades också vid denna tid runt 800-talet. Men allt detta sker samtidigt som djurornamentiken upplöses och ersätts av andra stilgrupper.

Borrestilen ersatte gripdjuren med bandornamentik, där bland annat kattliknande djurhuvuden med stora ögon kan ingå. Fullt utbildade djurfigurer med kropp och ben förekommer också. Stilen kom i slutet av 800-talet och upphörde i mitten av 900-talet.

Jellingestilen överlappade delvis borrestilen, och kom i början av 900-talet och sträckte sig fram till seklets slut. Dess karaktärsdrag är bandformiga djur vars band ofta är tvärstreckade, med spiraler i bogar och låar där benen börjar. Huvudena avbildas i profil och är korta, har öppen käft och nacktofs. Här finns en hel del likheter med irisk konst.

Under 1000-talet varierar stilen i Norden mer än tidigare. Mammenstilen dominerade i Danmark, Ringerikestilen i Norge och Runstensstilen i Sverige. I centrum står det stora djuret, ett lejon som kom till Norden från Ryssland, Tyskland och England. Här ingår också fåglar och stilsiterade träd. Precis som tidigare markeras bog och låar av kraftiga spiraler. Olika kroppsdelar kan växa ut i grenar med blad och palmetter eller rikt förgrenade rankor.

De slingrande djur som avbildas på runstenar från främst 1000-talet är sällan eller aldrig några ormar, utan en fortsättning på djurornamentiken. I somliga fall förekommer såväl ett huvud som biter sig själv över kroppen, som tassar eller ben med fötter, på precis samma sätt som inom djurornamentiken och de efterföljande stilarna, där djuret ursprungligen tycks ha varit en hjort eller en häst.

Runstenar

Av Sveriges totalt 2500 runinskrifter från järnåldern finns i Mälardalen ungefär 1500 runstenar eller runtexter på fast häll med sammanhängande och begriplig text. I Götaland finns runt 700 runstenar eller runtexter på fast häll. De allra flesta är skrivna med den yngre futharken eller runraden med 16 tecken, vilken omkring år 800 ersatte den äldre futharken eller runraden med 24 tecken och användes till medeltidens början. I Norden finns drygt 230 runinskrifter med den äldre runraden, varav en del har en fullständigt obegriplig text eller endast återger alla tecknen i runraden i en viss ordning. Texter med den äldre runraden uppträder i Norden från 200-talets början och dominerar på föremål, som brakteatrar, spjut och spännen samt enstaka ofta mindre stenar. Först med den yngre runraden ristade man in längre texter och bredde ut sin konst på större stenar.

Ursprung: runalfabetet, runraden eller futharken kom till i romarriket någonstans i trakten mellan Grekland och Italien. Sannolikt var det goter som tjänstgjorde i den romerska administrationen eller som legosoldater etc som formade tecknen för första gången. De spreds därifrån till stora delar av Tyskland (32 fynd), främst där franker och alemanner bodde, och till Norden (Norge c:a 47 st, Sverige c:a 37 st, Danmark minst ett 50-tal), samt finns utspridda i området mellan Norden och Svarta havet (10 fynd). Med den anglosaxiska erövringen på 400-talet kom den äldre runraden även till England.

Datering: Genom historiskt kända händelser som omnämns i de skrivna krönikorna etc, knyts vissa runstenar till olika delar av 1000-talet. Genom stilutvecklingen av de säkert daterade runstenarna, kan även ett stort antal av de övriga runstenarna dateras. Ett annat sätt är att granska stavningen. Under den första halvan av detta sekel användes u-runan för bokstaven eller ljudet o, medan man under den yngre halvan använde o-runan.

Avsikt: Runtexter med den äldre runraden innehåller ofta ett personnamn, eller en kortare åkallan eller formel där man varnar någon. Runtexter med den yngre runraden tolkas som minnesstenar, vilka till stor del även var arvsdokument och delvis en kristen hyllning. De restes inte direkt efter någons död utan ofta en viss tid därefter. Alla runstenar, med få undantag, var resta av kristna personer.

Runnristare: Asmund Karason, Livsten tillhör den äldre gruppen i Mälardalen, och Öpir, Fot, Balle, Litle och Visäte den yngre gruppen. Både Asmund Karason (mer än 50 runstenar) och Öpir var verksamma i ett ganska stort område.

Placering: Runstenarna är ofta placerade vid gravfält, längs vägar eller vid ägargränser.

Ortnamn: I Mälardalen finns 46 lokala ortnamn omnämnda på runstenarna, och inte i något fall har orten försvunnit sedan dess utan finns kvar. Ortnamnens förändring under de senaste tusen åren är försumbar.

Omfattning: I vissa delar av Mälardalen har fler än varannan gård (forttida bebyggelseenhet) en runsten som blivit rest under 1000-talet. I övrigt är det ofta var femte gård eller fler som har minst en runsten.

Utlandsfärder: Var 10:e runsten i Mälardalen nämner utlandsfärder. Av dessa nämner 37 färder västerut, och 96 färder österut, varav 25 s.k. Ingvarsstenar som omnämner Ingvarståget år 1041. Av dessa 25 runstenar är 15 i Södermanland. Två runstenar nämner att män omkommit i Langobardernas land, vilket kan förklaras av att Italien fortfarande kallades langvadia av byzantinerna efter den langobardiska erövringen.

Några titlar på runstenarna:

thegn - var inte en krigarklass och omnämns sällan på runstenar som talar om utlandsfärder. Istället snarare en man av hög rang i tjänst hos hövding eller kung.

dräng - ofta på runstenar som omnämner utlandsfärd, både västerut och österut. Uttrycket "drängila" tolkas som manligen, djärvt.

styrman - skeppets befälhavare

felaga – bolagsman, alltså en kompanjon i ett handelsbolag

Bildstenar

En variant av runstenar är bildstenar, vilka främst finns på Gotland (c:a 400 st) men också i Mälardalen (20-tal). De saknar i regel text och har alltid scener med människor, djur och föremål avbildade såsom stora skepp med segel och manskap. De första gjordes på 400-talet, och de upphörde sedan under den andra halvan av 1000-talet. Utifrån form och motiv kan de indelas i tre typer. Den första typen tillhör folkvandringstiden och har symboliska och ornamentala motiv inristade på släta och nästan rektangulära kalkstenshällar, ofta 1-2,5 m höga, men med svagt konvex ovansida där bildstenen också är som bredast och hörnen skjuter ut i snibbar. Mönstret består av virvelmotiv, spiraler eller rosetter och ibland ett bemannat skepp utan segel, eller parställda krigare eller hästar, samt dekorerade kanter runt stenen. Efter en period av tillbakagång ökade de kraftigt i storlek omkring 700 e.Kr. och fick ett berättande bildinnehåll fördelat på flera rader eller fält som täcker hela

ytan, och där skeppet längst ner har mast och segel. Här förekommer människor, djur och föremål som återger händelser ur gudasagor, myter eller verkliga tilldragelser. Ovansidans krökning ökar och blir mer än halvcirkelformad, medan den nedre delen av bildstenen successivt blir bredare och får samma bredd längst ner som ovan till vid övergången till halvcirkeln. De blev högre och den största är 3,7 m hög, men huggningskvaliteten är längre än tidigare. Därefter inträdde åter igen en stagnation innan den tredje typen blomstrade på 1000-talet och tog intryck av runstenarna på fastlandet. De var målade i många och skiftande färger. Kunskapen att forma dessa stenar, liksom motiven på de äldsta bildstenarna, indikerar att tekniken kom från romarriket. Vissa indikationer tyder på att man kan ha gjort liknande i trä, i varje fall under bildstenarnas inledningsperiod.

RESOR

Handel, import och export

Hur handeln organiserades under järnåldern är fortfarande i hög grad okänt. Marknadsplatser uppstod där folk träffades av andra skäl, och här kunde man göra upp byten och skiften av varor. Den fornnordiska litteraturen som berör vikingatiden berättar att många varor hade förhållandevis fasta priser, vilka räknades i silver som vägdes upp till rätt värde. Därmed var vägen närmast en nödvändighet för en handelsman. Handeln kunde föra människor och varor extremt långa sträckor, ibland med fara för liv och varor, så kunskap om sjöfart och geografi var viktiga.

Handelsvaror från Sverige var bland annat skinn, bärnsten och järn (ämnesjärn). Järnproduktionen i Dalarna, Hälsingland, Gästrikland och eventuellt i andra delar av landet var så stor att den måste ha varit ansedd för handel med övriga delar av Sverige samt i viss mån till Danmark och resten av Europa.

Vid sidan av handeln förekom plundring och legotjänst som ofta innebar att främmande varor fördes långa sträckor. Därtill hände det att de inhemska hantverkarna tog efter och härmade utländska föremål och produkter.

Söderut - Romare

Redan från tiden runt Kr.f. uppträder föremål i Norden som antingen varit vänskapliga gåvor från högst uppsatta romare till motsvarande personer i det nordiska samhället, byte från plundring, eller ett resultat av långväga handel. Med tiden framträder att tydligare drag som visar att alla dessa tre alternativ bör ha förekommit, tillsammans med hemvändande legosoldater som tagit

med sig föremål och nya traditioner. På Öland finns det gott om krumknivar i järn i främst kvinnogravar, vilka sannolikt används vid skinnberedningen eller läderframställning, och där skinnen sedan exporterats till romarriket. Även bärnsten och skinn exporterades. Till Norden kom under romersk järnålder glaskärl, bronskärl (fat, situla, hemmoorkärl, kannelerad kittel, östlandskittel, vestlandskittel), en särskild keramiktyp (terra sigillata), vinserviser eller dryckesserviser i form av skopa och sil, svärd och spännen av skilda typer och diverse andra föremål som små bronsstatyetter. Dessa föremål kom främst till Skåne, Öland, Gotland, Västergötland, Östergötland, Västmanland och Uppland, samt Medelpad och Ångermanland. Märkligt nog är få fynd kända från Blekinge, Västkusten, Småland och Södermanland.

Efter västromerska rikets fall bör kontakterna ha upprätthållits en tid med det gotiska riket i Italien, på samma sätt som man tidigare haft kontakt med denna folkstam. När även detta rike gick under tycks kontakterna ha minskat kraftigt, för att sedan uppstå på nytt med kontakterna ner till östromerska eller det byzantinska riket från 800-talet och framåt. Ett särskilt problem utgör de romerska mynt som påträffats och som av allt att döma har förts till Norden vid två korta tidsperioder. Silvermynten (denarer) kom till Norden under den andra halvan av 200-talet e.Kr., vilket motsvarar soldatkejsarnas tid när man betalade för fred längs gränserna. Guldmynten (solidi) och guld i andra former kom under drygt ett sekel, från 424 till 550-talet, och motsvarar den tid när goterna, i början tillsammans med hunnerna, fick tributer från östromerska riket. Somliga forskare tror att guldet var betalning för varor, medan andra ser det som ett resultat av nordbornas kontakter med goterna nere vid kontinenten.

Österut – Ruser, byzantinier och araber

Redan under bronsålderns slut och järnålderns början förekom långväga kontakter mellan folk i Sverige och de som bodde vid Volga i Ryssland. Handeln är svår att spåra mellan dessa områden men vissa indikationer antyder att den var viktig för båda parterna. Redan före romersk järnålder tycks den ha upphört, men genom bildandet av furstendömet Ryssland på 860-talet underlättades de långväga handelsresorna med skepp ner till arabiska länder. Den fredliga handeln florerade och medförde att enorma mängder silvermynt fördes till Sverige. Tidigare hade man nöjt sig med handel och plundring till Baltikum och de närmaste områdena i Ryssland vid Finska viken. I slutet av 900-talet avbröts resandet österut, bland annat på grund av en kraftig myntförsämring där silverhalten sjönk kraftigt och gjorde den ointressant för handelsmännen. Istället riktades intresset västerut.

Västerut - franker, tyskar, engelsmän, skottar och irländare

Redan under folkvandringstid och vendeltid förekom viss import från den västra delen av kontinenten och Frankerriket såsom glas, i form av

snabelbägare och reticellabägare, och bronskärl. Från slutet av 900-talet ökade handeln med Tyskland, men under ännu ett sekel bedrevs också en hel del plundring i det här området liksom överallt i västerled där handelsmännen fanns. Handeln förekom redan på 800-talet och man for då med sina handelsskepp till Frankrike, Tyskland och de brittiska öarna. Vikingarna anlade även städer på Irland för att underlätta den fredliga verksamheten med allehanda varor.

Folkvandringar runt 400-talet

Folkvandringar tycks ha förekommit periodvis i Europa allt sedan äldsta tid. De germanska folkvandringarna som ökade i omfattning under 200-talet e.Kr. medförde en ny stor våg av förflyttningar och gränsförändringar, som kom att pågå främst till början av 500-talet. Före denna period vet vi att bland annat danerna utgick från svearnas stam och erövrade det ödanska området omkring 100-150 e.Kr. Betydligt mer omfattande var cimbrernas vandring genom Europa c:a 115-101 f.Kr. där de som mest var en halv miljon människor på väg genom Europa och slog flera romerska arméer. Många av dem härstammade från Jylland samt förmodligen västra Sverige och kanske andra närliggande områden.

Goter, gepider, viser, greutingar, tirvinger

Norr om Svarta havet uppstod omkring år 200 ett gotiskt imperium, som styrdes av ostrogoterna, och med dem var också gepider, viser (visigoter), greutingar och tirvinger. Några av dem, däribland goterna, kom från norra Polen. Alla dessa härstammade dock från Norden. Det stöds bland annat av hur bruket att använda runalfabetet fördes vidare från goterna och upp till deras släktingar i Norden, samt den stora guldströmmen från goter och upp till skandinaverna under 400- och 500-talet. Bara ostrogoterna och greutingarnas forna hemvist kan lokaliseras mer exakt, och då med hjälp av Jordanes förteckning av skandinaviska folkstammar, där de båda placeras i Västergötland. Utöver dessa nordiska folk, som säkert även härstammade från Östra Sverige och Gotland, fanns folk med annat ursprung. Goterna fortsatte periodvis att ansätta romarna tills hunnerna kom år 375 från de ryska stäpperna och tvingade goterna att alliera sig med dem. Med gemensamma krafter tvingade man östromerska riket att utbetala årliga tributer i rent guld från 430-talet. Vid den tiden hade redan en annan avdelning av goterna, visigoterna, hunnit vandra västerut, gått in i Italien år 401, plundrat staden Rom 410, och upprättat ett eget rike år 418 som till att börja med omfattade västra Frankrike mellan Loire och Pyrenéerna. Staden Toulouse blev deras centrum. Härifrån expanderade de söderut, nådde Medelhavet vid Narbonne år 462 och lade från 450-talet under sig stora delar Spanien. Även i Gallien hade de utökat sina landområden, när man slöt fred med den romerske kejsaren år 474. År 507 gick området i Gallien förlorat i strid mot frankerna, men i gengäld expanderade man på den iberiska halvön och tog både suebernas och vandalernas områden. När araberna långt senare gick över Gibraltar år 711 gick det visigotiska riket snabbt under. Ostrogoterna däremot

gick tillsammans med hunnerna mot västromerska riket i mitten av 400-talet, och de mötes i ett slag 451 där de förlorade så grundligt att hunnerna inte längre kunde upprätthålla sin maktposition sedan deras furste Attila dött 453. Ostrogoterna slog sig ner vid floden Donau, och var en tid östromerska rikets förtrogna, tills deras kung Theodorik år 489 fick i uppdrag av kejsar Zeno att återerövra Italien från saxaren Odovakar. När detta var fullbordat 491 utropades Theodorik till kung, eftersom den kejsare som löftet gällde var död. Det ostrogotiska riket i Italien ansattes efter Theodoriks död av östromerska riket, och 552 led goterna sin sista förlust mot romarna och var upptryckta i Alperna och förmådde inte strida mer. Bara ett par årtionden senare erövrades Italien av langobarderna (568), vilket ägde bestånd till 774 då det erövrades av frankerna.

Angler, saxare och jutar

Anglerna hade sannolikt invandrat till Angeln i norra Tyskland, strax söder om Jylland, från Sverige i likhet med danerna omkring 100 e.Kr. Saxarna nämns första gången år 286 när de gjorde räder in i romarriket. I mitten av 400-talet fick anglerna erbjudandet tillsammans med sina grannfolk saxarna från Sachsen och jutarna från Jylland att bli legosoldater i provinsen Britannien, som romarna år 410 lämnat åt sitt öde. När de kom insåg de britternas svaghet och inom kort började de erövra Britannien istället för att försvara landet och dess gränser mot inkräktare. Här kom de att etablera omkring 12 kungariket under 400- och 500-talet, vilka genom inbördes strider och krig successivt minskade i antal. I samband med danernas invasion i mitten av på 800-talet, återstod bara ett av de forna rikena. När Danerna var kuvade och delvis ivägdrivna i slutet av seklet, stod Wessex (West Saxon) och deras kungahus kvar som segrare.

I slutet av 400-talet hade en del saxare ett förbund med frankerna och med gemensamma krafter lyckades saxaren Odovakar erövra Italien och avsatte år 476 det västromerska rikets siste kejsare, Romulus Augustus. Odovakars rike erövrades år 491 av ostrogoterna efter sju års intensiva strider. Saxarna som bodde kvar på kontinenten ingick ett kortvarigt förbund med frankerna runt år 530, när frankerna kuvade tyringarna, och de själva kunde låta sitt rike expandera. Därefter blev situationen mer spänd dem emellan tills Karl den store i slutet på 700-talet inledde sina strider mot dem och kuvade dem successivt mellan 772 och 799. Anglernas område hade redan i samband med utvandringen på 400-talet övertagits av danerna och Danariket.

Franker

Nämns från 200-talets mitt. Från Franken i Tyskland utvandrade de till norra Frankrike. Runt 340 fick de tillstånd att bosätta sig inne på romerskt område som var obrukad i norra Gallien. År 401 hade de en pakt med romarna, som resulterade i att den romerske befälhavaren Stilicho vågade flytta stora styrkor från Rhen ner till Italien för att hejda visigoternas intrång. Samtidigt gick frankerna till attack österut mot vandaler, sueber och alaner, som 406 gick över Rhen för att utvandra till Spanien. Den fredliga expansionen varvades med krigiska plundringsräder. I början av 400-talet lade de under sig mer land, och år 459 intogs staden Köln efter lång tids belägring. Från norra

Gallien expanderade riket sedan söderut och västerut tills de nådde Atlanten samt Pyrenéerna hundra år senare. På 490-talet inleddes striderna med visigoterna, och år 507 erövrade de visigoternas stora landområde i Gallien, efter segern i slaget vid Vouillé. Under den första halvan av 500-talet fortsatte de att expandera. De erövrade flera av rikena österut, och här föll bland annat alemannerna (536), burgunderna (mellan 523 och 532) och tyringarna (mellan 529 och 534). I slutet av 700-talet lade de även under sig langobardernas rike i Italien. Den merovingiska kungaätten ersattes vid 700-talets slut av den karolingiska ätten.

Sueber

Sueberna kan ha invandrat till norra Tyskland österifrån i ett tidigt skede, men hade under Julius Caesars tid både kuvat många av sina germanska grannfolk och tillsammans med dem erövrat en väsentlig del av Gallien eller nuvarande Frankrike. Caesar slog dem och drev dem tillbaka över Rhen. Därefter höll de sig förhållandevis lugna i flera hundra år. När frankerna gick till angrep mot dem och deras grannfolk, gick de över Rhen vid Maitz den sista dec 406 för att utvandra till Spanien. Dec som utvandrade var sueber, vandaler, alaner, asdinger och silingar. Sueberna var då kraftigt försvagade om man jämför med deras ställning några hundra år tidigare. Trots det erövrade de successivt den västra halvan av den iberiska halvön, införlivade asdingernas och alanernas områden, innan riket krympte i slutet av 400-talet och slutligen erövrades år 584 och införlivades med det visigotiska riket.

Alaner

Alanerna var inget germanskt folk utan ett slaviskt, och de följde med sueberna på deras vandring till den iberiska halvön.

Vandaler, asdinger och silingar

Vandalerna bodde från början intill sueberna i norra Tyskland-Polen och gick i samma riktning som dem i början av 400-talet. De erövrade en stor del av södra Spanien (Vandal = Andalusien) och införlivade silingarnas område innan de på 420-talet allierade sig med den romerske befälhavare Bonifacius som styrde provinsen Afrika. Genom en kupp mot romarna erövrade de snabbt både provinsen Afrika och öarna i den västra delen av Medelhavet. Här framträdde de som tyranner. Med samma list intog de staden Rom år 455 och utplundrade den fullständigt under tre dagar, varifrån ordet vandalism härstammar. I mitten av 500-talet erövrades de av det östromerska riket. Krönikören Prokopios skrev att vandalerna och alanerna tillsammans hade 50.000 krigare när de kom, men att antalet sedan växte till 80.000, samt att de hade en anförare för var tusende krigare.

Heruler

De blev uppe i Norden vid okänd tidpunkt hårt ansatta av danerna och i varje fall en del av dem blev fördrivna från sitt land och kom senast på 200-talet till trakten av floden Donau. Där blev de snabbt omtyckta av romarna och värvades som legosoldater i den romerska armén. I början av 500-talet ansattes de hård av sina germanska grannfolk, bland annat langobarderna, och en stor del av herulerna återvände till sitt ursprungliga hem i Norden. För att

komma dit passerade de danernas rike, satte segel och bosatte sig bredvid götarna. Några tolkar deras boendeort som Blekinge, andra Värmland eller södra Norge. Möjligen var det också från denna ort som de utvandrade flera hundra år tidigare.

Alemanner

Omkring år 200 bildades denna stamfederation som styrdes av flera kungar som var samtida med varandra. Strider med romarna 233-235 och 259-260 säkrade deras stora bosättningsområde direkt öster om Rhen och norr om Donau. De fortsatte att kämpa intensivt mot romarna under 300-talet och var åtskilliga gånger inne på romersk mark och plundrade, men de kom till skillnad från de flesta av sina grannfolk aldrig att erövra något större territorium. De nöjde sig med att gå över Rhen och Donau och lägga under sig ett mindre område. I strider mot frankerna 496-497 blev de besegrade, och år 507 förlorade de kontrollen över den norra delen av riket. År 536 föll resten av riket och den alemanniska befolkningen utvandrade till Schweiz.

Burgunder

De härstammade från Bornholm (Burgundarholm), bosatte sig i östra Tyskland senast på 200-talet. År 406 bodde de ännu närmare den romerska gränsen vid Rhen och kom i tjänst hos romarna som foederati, eller förbundna som gjorde krigstjänst mot betalning åt romarna. År 413 bosatte de sig alldeles intill Rhen, och norr om alemannerna, där de hade Worms som centrum. År 435 anföll de romarna, under ledning av sin kung Gunikar, men besegrades av romarnas härförare Aetius. Året därpå dräptes den burgundiske kungafamiljen tillsammans med 20.000 burgunder av hunner som var i romersk sold. År 443 flyttade Aetius de återstående burgunderna till Savoy runt Genève sjön. År 456 bredde de ut sig väster ut och flyttade sitt centrum från Genève till Lyon i samband med stora landvinningar. Härifrån expanderade de vidare norrut och västerut. De erövrades slutligen av frankerna mellan 523 och 532.

Langobarder

De bodde först vid floden Elbe i norra Tyskland och senast från 400-talet vid floden Donau. I början av 500-talet besegrade de sina grannar herulerna, och i slutet av 500-talet erövrade de norra Italien, som byzantinska riket just hade återtagit från goterna. I slutet av 700-talet erövrades landet av frankerna.

Thüringar

Thüringarna (eller tyringarna) var de enda av de stora germanska allianserna av folkstammar som inte erövrade mark på romerskt territorium. Istället expanderade de fritt åt olika håll från mellersta Tyskland sedan andra folk utvandrat. De nämns för första gången runt år 400, och hade fram till rikets införlivande med frankerriket i början av 500-talet starka band med Norden. Både fornfynd, fornlämningar och ortnamn visar att det fanns en särskilt starkt kontakt mellan Thüringen och södra Skandinavien.

Viktiga händelser i början av 500-talet

Många väsentliga händelser inträffade runt första halvan av 500-talet, t.ex.:

- Det ostrogotiska riket i Italien uppstod och upphörde.
- Den ostrogotiske kungen Theodorik hade vidsträckta kontakter med folken i Europa.
- Den norske kungen Hrodulf abdikerade och blev överbefälhavare under Theodorik.
- Den jylländske kungen Hygelac angrep Frisland och stupade i en strid mot frankerna.
- En stor del av herulerna återvände från trakten av Donau och bosatte sig bredvid götarna, i Sverige eller Norge.
- En avdelning heruler kom till Norden för att hämta en person som kunde bli deras kung nere på kontinenten.
- Det frankiska riket expanderade kraftigt i öster.
- Flera riken gick under och införlivades med det frankiska riket, bland annat burgundernas, alemannernas och thuringarnas riken.
- I England kom fler anglosaxiska riken att etableras.

Kolonisation

Norrland

Under järnåldern skedde en expansion av befolkningen och jordbruket i Norrland som knappast var baserad enbart på en befolkningsökning. För Jämtland och Hälsingland finns traditioner som berättar om inflyttande norrmän under 800-talet, dels Kettel jämte som kom till Storsjöbygden i Jämtland och dels Hærjulf hornbrytaren som slog sig ner i Slos i västra Härjedalen. I Jämtland framträder järnålderns gravar först från folkvandringstiden, och de ökar sedan successivt i antal och utbredning. Under folkvandringstid var kontakterna västerut de dominerande, men under vendeltid ändrades detta och kontakterna österut blev viktigare.

Baltikum

På enstaka ställen i Baltikum, som t.ex. Grobin i Lettland, finns bebyggelse lämningar med fornborgar och stora gravfält som uppvisar ett östsvenskt material. Detta bör ha uppkommit i samband med en svensk kolonisation som ägde rum under perioden 650-850 e.Kr.

Island, Grönland och Vinland

Omkring 860 upptäcktes Island, men det var på grund av oroligheterna i Norge när Harald hårfager erövrade de olika landsdelarna som den stora utvandringen till Island kom till stånd från c:a 870. Landnamstiden (870-930), eller den egentliga kolonisationsfasen ersattes sedan av fristatstiden (930-1000) som avslutades med att Island kristnades. Bland nybyggarna fanns även enstaka svenskar och danskar. Redan i slutet av 800-talet upptäcktes Grönland men det var 982 som de första inbyggarna kom dit. År 986

upptäcktes Vinland (Nordamerika), och en mindre kolonisation inleddes år 1003.

Danelagen i England

Från år 835 ansattes England av vikingar, och det tilltog från 850-talets början. År 870 inleddes en stor erövring av England. Till slut hade de erövrat ett flertal av de anglosaxiska rikena, och bara Wessex återstod, men dess kung Alfred den store lyckades hålla den södra delen av England. Han slöt fred med nordborna 878, vilka främst kom från Danmark. Den norra delen kom att kallas Danelagen, och många av gods och gårdar fick nya nordiska namn. Kort tid därefter fick han och hans efterträdare övertaget och drev successivt bort danerna från den engelska marken. År 937 erövrades Danelagen och 941 fördrevs de från staden York. Först år 954 fördrevs de sista vikingarna från England. Danerna liksom norrmenen återkom dock år 991 och brandskattade England, som tvingades betala ut enorma silverskatter för att förmå vikingarna att återvända utan att plundra landet. Dessa utbetalningar, eller danagälder, upprepades gång på gång tills danske kungen Sven tveskägg erövrade hela England 1013. Han dog året därpå men 1016 blev hans son Knut den store kung över både Danmark, Norge och England. Under denna tid förekom viss överflyttning till England från Norden. Några årtionden senare hade riket fallit samman och delats igen.

Skottland

I samband med den norska erövringen på 800-talet av delar av norra Skottland, Orkneyöarna och Shetlandsöarna, kom också inbyggare dit och slog sig ner på gods och gårdar som emellanåt fick nya nordiska namn. Denna besittning varade i flera hundra år.

Normandie

År 911 blev Gånge-Rolf, son till Ragnvald Möre-jarl i Norge, hertig av Normandie efter knappt hundra år av intensiva vikingaanfall. Avsikten var att han som motprestation skulle hålla nordmännen borta från de franska kusterna. Under de kommande seklen flyttade nordmän, främst från Norge, hit och övertog gods och gårdar. Somliga fick nordiska namn, vilka fortfarande är kvar. Från Normandie och dess inbyggare normanderna med nordiskt påbrå härstammade släktgrenar som sedermera blev kungar i såväl Sicilien och södra Italien som över Jerusalem, samt furstar av Antiokia. Gånge-Rolf egen ättling Wilhelm erövraren skulle senare erövra hela England 1066.

Ryssland

Enligt Nestorskrönikan inkallades ruser år 862 av de slaver som bodde i det blivande Ryssland. Dessa ruser kom från okänd trakt av södra Skandinavien, men de var inte svear eller norrmen, angliar eller jutar. Således kom de inte från Roslagen som ofta framförs. Denna dynasti kom att härska i flera sekler, och gynnade ofta skandinavernas handelsfärder, och upptagandet av dem som legosoldater etc. Många kanske dessutom kom att slå sig ner i rusernas land.

Vikingar och varingar

Vikingar kallar vi dem som färdades västerut, och varingar eller varjager kallades redan under forntiden de som for österut. Vikingar nämns vid enstaka tillfällen i de skrivna källorna såväl före som efter vikingatiden, och tycks ursprungligen ha syftat på en grupp skepp med en besättning som legat ute i ett krigiskt eller plundrande syfte. Således var inte begreppet viking förknippat med en viss riktning eller ett visst resmål.

En särskild grupp vikingar var jomsvikingarna som hade sitt fäste i nordöstra Tyskland. De bestod av en sammanslutning krigare som omkring år 1000 tjänade sitt uppehälle på plundring i Östersjön, och betalade skatt till den danske kungen för att få fortsätta med sin verksamhet. Till slut krossades de när de gjorde ett angrepp mot Norge.

Varingar är den nordiska benämningen, medan varjager (varangoi, varank etc) är den ryska, slaviska och arabiska benämningen. Varingarna var ingen egen folkstam utan de kom från hela Norden och färdades österut. De uppträder i källorna från mitten av 800-talet och fram till slutet av 1100-talet. I det Byzantinska riket kallades först alla människor för ruser som kom via Ryssland, men från år 1034 urskilde man även varjager (barangoi).

* * *